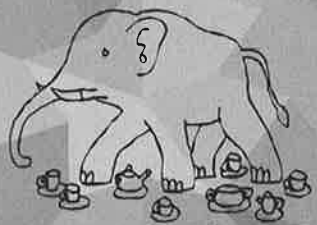

Violce za její trpělivost

Natalie Simonová

Vzdělanostní nerovnosti v české společnosti

Vývoj od počátku 20. století do současnosti

Praha 2011

klíčová slova: přístup ke vzdělání, vzdělanostní mobilita, vzdělanostní nerovnosti

Tato publikace byla vydána díky finanční podpoře projektu „Od destratifkace ke stratifikaci? Vývoj sociálněstratifikačního systému v České republice, 1991–2009“ (GA ČR 403/08/0109).

Poděkování patří také prof. PhDr. Petrovi Matějů, Ph.D. za ochotnou a trpělivou pomoc při psaní vybraných částí této práce a taktéž několika anonymním recenzentům časopiseckých statí, které této monografii předcházely.

Odborně posoudili prof. PhDr. Petr Matějů, Ph.D., a doc. Milan Tuček, CSc.

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)** v koedici se Sociologickým ústavem AV ČR, v.v.i., Praha 2011.
Vydání první.

Copyright © Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2011

ISBN 978-80-7419-070-4 (Sociologické nakladatelství [SLON])
ISBN 978-80-7330-212-2 (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Obsah

Úvod	10
Kapitola 1	
Konceptuální a metodologické inovace v sociálněstratifikačním výzkumu vzdělanostních nerovností	17
1.1. Teoretické přístupy k vysvětlení vzniku a reprodukce vzdělanostních nerovností	18
1.2. Teoreticko-empirické přístupy k zachycení vývoje vzdělanostních nerovností	21
1.3. Věcně-metodologické inovace v empirickém výzkumu vzdělanostních nerovností	22
1.3.1. <i>Základní model sociální stratifikace – P. Blau a O. D. Duncan</i>	23
1.3.2. <i>Sociálně-psychologický model – W. H. Sewell a R. M. Hauser</i>	25
1.3.3. <i>Koncept alokace vzdělání – Robert D. Mare</i>	26
1.3.4. <i>Maximálně udržovaná nerovnost – A. E. Raftery a M. Hout</i>	28
1.3.5. <i>Multinomiální tranzitivní model – R. Breen a J. O. Jonsson</i>	30
1.3.6. <i>Nerovnost udržovaná ve výsledku – Samuel R. Lucas</i>	32
Kapitola 2	
Jakým směrem se ubírají analýzy působení sociálního původu ve vzdělanostní trajektorii?	35
2.1. Nejnovější diskuse v soudobé metodologii výzkumu vzdělanostních nerovností	38
Kapitola 3	
Vývoj vzdělanostních nerovností a vzdělanostní mobility v českých zemích od počátku 20. století do pádu socialismu	42
3.1. Hlavní trendy v českém vzdělávacím systému na pozadí historicko-politického vývoje	43
3.2. Vzdělanostní nerovnosti v kontextu socialistické vzdělávací politiky	47
3.2.1. <i>Teorie vzdělanostních nerovností socialistických zemí</i>	48

3.2.2. Základní rysy socialistického vzdělávacího systému	50
3.2.3. Vývoj nerovností v přístupu ke středoškolskému vzdělání	51
3.2.4. Vývoj nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání	56
3.2.5. Zasažení do komparativního rámce	59
3.2.6. Shrnutí poznatků o vývoji vzdělanostních nerovností do roku 1989 v bodech	63
Kapitola 4	
Základní kvantitativní údaje o přechodu k vyššímu vzdělání v České republice	66
Kapitola 5	
Exkurs do funkční gramotnosti české dospělé populace – šetření SIALS 1998	71
5.1. Identifikace skupin států dle celkové úrovně funkční gramotnosti	71
5.2. Mezinárodní komparace výsledků v jednotlivých typech funkční gramotnosti	82
5.2.1. Rozložení výsledků v testech literární gramotnosti v zemích s různým typem diferenciací vzdělávacího systému	83
5.2.2. Rozložení výsledků v testech dokumentové gramotnosti v zemích s různým typem diferenciací vzdělávacího systému	87
5.2.3. Rozložení výsledků v testech numerické gramotnosti v zemích s různým typem diferenciací vzdělávacího systému	89
5.3. Porovnání vzdělanostní úrovně obyvatel v jednotlivých skupinách zemí	93
5.3.1. Výsledky dosažené v jednotlivých testech funkční gramotnosti v terciárně vzdělané populaci – komparace tří skupin států s různým stupněm diferenciací vzdělávacího systému a České republiky	96
5.3.2. Výsledky dosažené v jednotlivých testech funkční gramotnosti u populace s vyšším středním vzděláním – komparace tří skupin států s různým stupněm diferenciací vzdělávacího systému a České republiky	98
5.3.3. Výsledky dosažené v jednotlivých testech funkční gramotnosti u populace s nižším středním vzděláním – komparace tří skupin států s různým stupněm diferenciací vzdělávacího systému a České republiky	101
5.4. Shrnutí – kompetence české dospělé populace v mezinárodním srovnání	103

Kapitola 6	
Vývoj vzdělanostních nerovností v České republice po roce 1989	106
Kapitola 7	
Jak vývoj vzdělanostních nerovností v českých zemích koresponduje s teoriemi vzdělanostních nerovností?	113
Kapitola 8	
Analýza vzdělanostní mobility mezi lety 1906 až 2003	116
8.1. Výzkumné otázky, data a metodologie	117
8.2. Výsledky analýzy	123
8.2.1. Proměny vzdělanostní struktury (marginálních četností)	123
8.2.2. Analýza mobilních pohybů	127
8.2.3. Analýza relativní mobility	134
8.3. Shrnutí výsledků mobilní analýzy	136
Závěr	140
Literatura	144
Přílohy	157
1. Příspěvek k diskusi nad konceptem strukturní a čisté mobility	157
2. Příspěvky k anonymnímu recenznímu posudku obdržnému ke stati „Proměny v mezigeneračním přenosu dosaženého vzdělání v České republice v historické perspektivě“	162
2.1. Datový soubor získaný spojením dat z několika výběrových šetření a jeho analýza (PhDr. Pavla Bergmannová)	162
2.2. Historické proměny vzdělávacího systému versus proměny šancí na dosažené vzdělání (doc. PhDr. Tomáš Katrňák, Ph.D.)	165
3. Syntax pro výpočet log-lineárních modelů z programu LEM	167
Summary	170
Věcný rejstřík	175
Jmenný rejstřík	177

Kapitola 8

Analyza vzdělanostní mobility mezi lety 1906 až 2003

Z dosud provedených mobilitních analýz v České republice vyplývá, že stabilní či mírně klesající vzdělanostní nerovnosti za socialismu byly vykoupěny velmi silnou sestupnou vzdělanostní mobilitou a stagnací mobility vzestupné. Výhodu získaly ženy nad muži, Slováci nad Čechy a venkov nad městem, jinak ovšem prostřednictvím socialistických intervencí do vzdělávacího systému žádná sociální skupina či třída příliš nezískala a žádná příliš neztratila [Matějů 1986a]. Polistopadové analýzy pak ukázaly, že se postupně zvyšuje autoreprodukce terciárně vzdělané populace a že se rovněž snižuje podíl dětí, které dosahují vyššího vzdělání než jejich otcové [Tuček 1996, 2003]. Tuček uvádí, že sice stabilně narůstal podíl potomků vstupujících do terciárního vzdělávání z rodin maturantů, ale že zároveň šance na vstup do terciéry u dětí rodičů s nižším vzděláním klesly na minimum. Toto zjištění je v souladu s jinou (nikoli mobilitní) analýzou, která dospěla k závěru, že po roce 1989 došlo k výraznému poklesu relativních šancí dětí nekvalifikovaných a polokvalifikovaných dělníků ve srovnání s potomky ostatních sociálních tříd [Matějů, Řeháková, Simonová 2003, 2007]. Vydeme-li z těchto poznatků o dlouhodobě stabilních či mírně rostoucích nerovnostech, objevuje se otázka, jaké mobilitní procesy za naměřenými hladinami nerovností v různých politických režimech, jimiž Česká republika prošla, probíhaly a zformovaly je.

Ještě než přistoupíme k samotné analýze, bude dobré zmínit se alespoň v krátkosti o tom, jaký význam má zjišťování vzdělanostní mobility pro výzkum vzdělanostních nerovností. Skutečnost, že se generace za generací stávají stále vzdělanější, je pro každého zřetelná. Méně zřejmé je však to, že celkový růst vzdělanostní úrovně již nutně nemusí vést ke snižování nerovností v přístupu ke vzdělání. Obecně samozřejmě platí, že v období dynamického růstu vzdělanostní úrovně se nerovnosti v přístupu ke vzdělání odstraňují snadněji právě díky rostoucí nabídce vzdělávacích příležitostí, zatímco v období pomalého růstu či stagnace ani poměrně velká administrativně řízená redistribuce příležitostí, vyvolávající sestupnou mobilitu, nedokáže zabránit růstu nerovností. Soudobé analýzy vzdělanostních nerovností však zpravi-

dla abstrahují od toho, jak se mění distribuce vzdělání ve společnosti a informace o nerovnostech jsou prezentovány v podobě relativních šancí (angl. odds) a jejich poměrů (angl. odds ratios). Tlak na stručnost akademických sdělení v rámci odborných statí a příliš velký (byť z teoretického hlediska nepochybně oprávněný) důraz na relativní šance v maximální míře „očistěné“ od vlivu vzdělanostních struktur a jejich historických proměn vede k tomu, že je často podceněn význam informací o procesech, prostřednictvím kterých bylo zjištěné hladiny nerovností dosaženo, tedy o tom, jak masivními vzestupy a sestupy vzdělávací systém ve zkoumaném období prošel, ve kterých skupinách a vzdělanostních kategoriích se tak stalo apod.

Prakticky stejné hladiny nerovností lze totiž dosáhnout buď sestupnou, nebo vzestupnou mobilitou, ale z hlediska životní zkušenosti lidí je podstatný rozdíl v tom, zda rovnost šancí vznikla především jako důsledek omezení přístupu k vyššímu vzdělání jedincům vysokoškolsky vzdělaných rodičů, nebo naopak masivním otevíráním vyšších stupňů vzdělání pro jedince, jejichž rodiče nedosáhli ani středního vzdělání. Proto je nezbytné, aby analýza vzdělanostní mobility odpovídala i na otázku, které z těchto procesů stojí za zjištěnými hladinami vzdělanostních nerovností v určitém období. Právě s pomocí poznatků o vzdělanostní mobilitě dokážeme vysvětlit, proč navzdory intervencím do vzdělávacího systému zůstaly naměřené relativní nerovnosti za socialismu nezměněné a proč jsou více méně stabilní i po roce 1989. Naším cílem na tomto místě je v první řadě pochopit vliv strukturálních kontextů, které formovaly šance dětí různě vzdělaných rodičů na uskutečnění nejdůležitějších vzdělanostních přechodů.

8.1. Výzkumné otázky, data a metodologie

Jak vyplynulo z předchozího výkladu, české sociologii se doposud podařilo nashromáždit řadu zjištění o reprodukci nerovností v přístupu ke vzdělání (sekundárnímu i terciárnímu) v českých zemích. Cílem této části je na nových datech ověřit a aktualizovat dosavadní zjištění o vývoji vzdělanostních nerovností v období 1906 až 2003 skrz optiku vzdělanostní mobility. Bez znalosti o ní totiž jen těžko pochopíme, co se na poli nerovností v přístupu ke vzdělání odehrávalo. Protože na základě výše uvedených výsledků dosavadních analýz lze konstatovat, že po pádu socialismu nedochází k významnější dynamizaci vzdělávacího systému, která by vedla k výraznějšímu snížení vzdělanostních nerovností, je na místě se ptát, jak se po roce 1989 proměnil trend mezigeneračního přenosu dosaženého vzdělání. Získáme tak mj. odpověď na otázku, jak výraznými vzestupy či sestupy ve zkoumaných obdobích

systém vzdělávání prošel a jak se v tomto ohledu liší od předcházejících období. Dále bude možné zjistit, jak je mezi jednotlivými vzdělanostními kategoriemi alokován stupeň dosaženého vzdělání a zda posiluje či oslabuje mezigenerační kontinuita vyššího vzdělání. Ke konkrétněji vymezeným otázkám patří například to, zda lze dnes, na počátku kapitalismu, stále pozorovat rostoucí vzdělanostní mobilitu žen, stejně jako tomu bylo v období socialismu. Dále rovněž to, jak se mobilitní vzorce liší mezi oběma pohlavími. A zajdeme-li ještě dále – pokud by byla v nejmladším období (tj. po roce 1989) zjištěna vysoká intergenerační vzdělanostní mobilita, byla by schopna snížit vzdělanostní nerovnosti?

Na tyto „mobilitní“ otázky, tj. zda se v jednotlivých obdobích zlepšilo či zhoršilo dosažené vzdělání potomků ve srovnání s jejich rodiči, se pokusíme odpovědět pomocí analýzy provedené na souboru dat vytvořeném sloučením devíti dílčích šetření,³² provedených mimo jiné s cílem zachytit právě vzdělanostní a socioprofesionální mobilitu.³³ Byly jimi TSS (Transformace sociální struktury) 1978 (10 789 případů), TSS 1984 (11 724 případů) a TSS 1991 (1843 případů),³⁴ dále Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989 (Social Stratification in Eastern Europe, SSEE) 1993 (5229 případů),³⁵ ISSP

32 Autorka si je vědoma možných problémů, které mohou při spojování souborů dat nastat (blíže k tomuto problému viz příloha 2.1.). V analýze jsou použity váhy, které v jednotlivých souborech ošetřily jejich různou návratnost (tj. ošetřily reprezentativitu pro jednotlivé roky sběru dat). Pro srovnatelnost byla upravena (opět vahami) velikost jednotlivých souborů dat tak, aby je bylo možné rozumně sloučit, tj. aby byl omezen zkreslující vliv různých velikostí dílčích souborů dat. Výsledky analýz na vážených i nevážených datech nicméně poskytly věcně srovnatelné výsledky. Navíc – protože se v log-lineárních modelech vše počítá poměrově (tj. závěry jsou vyvozovány z analýzy relativních trendů), případně narušení reprezentativity spojeného souboru výsledky nemůže vychýlit. Hlavním cílem je dostatečné zastoupení jednotlivých kohort vstupujících do analýzy a to, aby byly sebrány náhodným výběrem. To je v datech, jejichž analýza byla provedena, splněno.

33 Všechny soubory dat z těchto reprezentativních dotazníkových šetření jsou dostupné v Sociologickém datovém archivu Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., < <http://archiv.soc.cas.cz> >.

34 Tyto tři výzkumy byly zaměřené na výzkum sociálního postavení jedince a jeho domácnosti. Podrobně zachytily vzdělanostní, socioprofesionální a prostorovou inter a intragenerační mobilitu, a každý z nich měl navíc i své specifické zaměření. TSS'78 tak zjišťoval i aktivity mimopracovního času, demografické a sociální složení domácnosti, její příjem a vybavenost, bytovou situaci či spotřební chování. Cílová populace se pohybovala mezi 15 a 69 lety a sebráno bylo celkem 17 432 dotazníků (počet za celé ČSSR). TSS'84 se věnoval i názorům a postojům k rodinným hodnotám, sociálním rozdílům, životním podmínkám a vědeckotechnickému pokroku. Cílová populace měla 15 a více let, odpovědělo 18 829 respondentů a bylo dosaženo účtyhodné návratnosti 98 %. Šetření TSS'91 bylo kromě problematiky sociálních nerovností zaměřeno i na přechod společnosti k pluralitní demokracii a trhu, na sociální změny politické, ekonomické a mocenské, změny v životním stylu, v hodnotovém systému a na trhu práce. Dotazována byla populace osmnáctiletá a starší, sebráno bylo 2849 dotazníků s návratností 65 %. Všechny tři výzkumy používaly shodné postupy při výběru domácností (stratifikovaný náhodný výběr) a pracovaly s téměř shodnými oporami výběru.

35 Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989 (SSEE 1993) bylo rozsáhlé mezinárodní výzkumné šetření provedené v šesti zemích střední a východní Evropy (Bulharsko, Česká republika, Maďarsko, Polsko, Rusko, Slovensko). Cílem tohoto šetření bylo podrobné studium sociální stratifikace a jejích změn po roce 1989, se zvláštním zřetelům k životním drahám a změnám v disponibilních kapitálech (kulturním, politickém a ekonomickém). Výběr byl proveden jako náhodný a reprezentativní na dospělé populaci jednotli-

(International Social Survey Programme) 1997 (1062 případů), ISSP 1999 (1814 případů),³⁶ SIALS (Secondary International Adult Literacy Survey) 1998 (2874 případů),³⁷ ESS (European Social Survey) 2004 (2745 případů),³⁸ a Soudržnost 2006 (3245 případů).³⁹ Výsledný soubor čítal 41 325 případů. Vytvořením šesti věkových kohort bylo pokryto dlouhé období sahající od počátku 20. století přes období socialismu až po rok 2003. Komparace mezi sledovanými obdobími byla založena na porovnání mobilitních trendů kohort tak, aby kopírovaly rozhodující společenské změny. Použity byly proměnné: vzdělání otce, vzdělání matky a vzdělání respondenta⁴⁰ (tyto proměnné byly kódovány do kategorií bez maturity, s maturitou a vysokoškolské), pohlaví respondenta a kohorta (bylo jich vytvořeno celkem 6, narozených v období 1888–1985 a dosahujících 18 let v období 1906–2003). Mobilitní pohyby

vých zemí, velikost vzorků se pohybovala okolo 5 tisíc respondentů v každé zemi, v ČR to bylo 5621 případů (návratnost dosáhla 65 %).

36 Mezinárodní program sociálního výzkumu ISSP (International Social Survey Programme) je realizován od roku 1984, Česká republika se ho účastní od roku 1991. Každý rok je v několika desítkách zemí prováděno šetření na určité téma, témata se zároveň po určité době opakují, aby byla umožněna nejen mezinárodní, ale i časová komparace. Moduly použité v této analýze se nazývaly Pracovní orientace II (z roku 1997) a Sociální nerovnosti III (z roku 1999).

37 Výzkum SIALS (Second International Adult Literacy Survey), provedený v roce 1998, byl druhou vlnou Mezinárodního výzkumu gramotnosti dospělých (IALS), uskutečněného v roce 1994. Snaha porozumět funkční gramotnosti dospělé populace ve vyspělých zemích byla ve druhé vlně rozšířena o dalších sedmáct zemí, mezi nimiž se nacházela i Česká republika. V České republice se s pomocí výsledků prověřovalo, jak dosažená úroveň funkční gramotnosti dospělých koresponduje s formálním vzděláním, do jaké míry je nízká úroveň funkční gramotnosti určitých skupin populace zdrojem napětí na trhu práce či jak efektivní jsou nej-různější kurzy a vzdělávací programy pro dospělé. Velikost výběrového souboru činila po 67% návratnosti 3132 respondentů.

38 European Social Survey (ESS, Evropský sociální výzkum) je mezinárodním šetřením opakujícím se každé dva roky ve více než 30 zemích světa. Poprvé se šetření uskutečnilo v roce 2002, podruhé v roce 2004, potřetí v roce 2006 a zatím naposledy v roce 2008 (česká data z této vlny nebyla v době zpracování analýzy kvůli zpoždění dostupná). V různých zemích účastnících se ESS se používá různých variant pravděpodobnostních výběrů. Je třeba zmínit, že v provedené mobilitní analýze byla použita původní česká data, tj. nikoli český soubor upravený pro účely spojení s mezinárodním souborem dat. Důvodem toho byla skutečnost, že v mezinárodním souboru je kvůli použití klasifikace ISCED v proměnné „vzdělání“ (respondenta i rodičů) setřen rozdíl mezi středním vzděláním bez maturity a s maturitou, což je však rozlišení, které má v českém vzdělávacím systému zásadní význam.

39 Výzkum Sociální a kulturní soudržnost 2006 bylo rozsáhlé šetření sociální struktury a stratifikace spojené s výzkumem reflexe soudržnosti. Výzkum byl proveden agenturou STEM na náhodně vybraném reprezentativním vzorku obyvatelstva ve věku 18 a více let, v počtu 3476 respondentů. Nejednalo se však o striktně náhodný výběr, nýbrž o výběr počítačem náhodně vygenerovaných adres z databáze STEM. Sběr dat probíhal ve třech vlnách: na podzim 2005 a v zimě a v létě roku 2006.

40 Respondenti, jejichž současné ekonomické postavení znělo „student“, měli již maturitu a zároveň dosáhli věku dvaceti a více let, byli zařazeni do kategorie „vzdělání vysokoškolské“. Pracovalo se tedy s předpokladem, že vysokou školu s velkou pravděpodobností dokončí. Způsobů, jak řešit hranice mezi jednotlivými vzdělanostními skupinami, je jistě více. Protože jsou však vysokoškolské studenti specifickou skupinou, která se od respondentů, kteří po složení maturity přecházejí rovnou na trh práce, liší, byl zvolený postup vyhodnocen jako nejméně zkreslující. Vzhledem k vysokému počtu studujících při zaměstnání za socialismu byla zahržena i možnost vymezení cílové populace na pouze ekonomicky aktivní respondenty.

mezi vzděláním rodičů a jejich dětí byly sledovány mezi kategoriemi vzdělání bez maturity, vzdělání s maturitou a vzdělání vysokoškolské, tj. na dvou vzdělanostních přechodech.

Analýza absolutní mobility (založená na mobilitních tabulkách) a relativní mobility (založená na log-lineárních modelech) byla provedena separátně jak pro vzdělání respondenta (s rozlišením pohlaví) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů (mohl/a jím být otec či matka), tak i pro vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a pro vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek.⁴¹ Důvodem pro sledování vzdělanostní mobility separátně pro obě pohlaví byla snaha zjistit, jak se v zemi, kde byly uplatňovány specifické politiky pro obě pohlaví (s cílem zrovnoprávnit ženy), nakonec tyto snahy ve skutečnosti projevily. Cílem takové analýzy mezigenerační mobility bylo tedy porovnat, jak si vůči sobě v průběhu analyzovaného období stála obě pohlaví a jak se měnily jejich mobilitní vzorce vůči sobě navzájem. Separátní analýza nebyla v této práci použita pro závěry o populaci jako takové, ale pouze pro porovnání obou pohlaví mezi sebou. Kromě toho byla provedena rovněž analýza přenosu dosaženého vzdělání mezi respondentem a vzdělanějším z jeho rodičů s cílem zachytit přenos vzdělanostního kapitálu v rodině obecně.

Celková analýza byla provedena jednak pomocí výpočtu mobilitních posunů ve vzdělanostní struktuře, tj. pomocí výpočtu celkové, strukturní a čisté mobility, jednak pomocí log-lineárních modelů, které eliminují vliv marginálních četností, tj. to, jak se kapacita vzdělávacího systému kvantitativně mění. Diagnostika základních typů mezigenerační mobility je jediným způsobem schopným odhalit vnitřní procesy, probíhající ve vzdělanostní struktuře a utvářející hladinu vzdělanostních nerovností v jednotlivých věkových kohortách. Celková (pozorovaná, hrubá) mobilita je definována jako podíl respondentů, kteří ve srovnání s rodiči prošli změnou vzdělanostního statusu, ať již směrem nahoru, či směrem dolů. Její velikost je výsledkem odečtení případů na diagonále kontingenční tabulky (tj. stabilních respondentů, tedy těch, jejichž vzdělanostní status je stejný jako status jejich rodičů) od 100 %, a proto ji tvoří sestupně a vzestupně mobilní jedinci. Další typ mobility, tzv. strukturní (vynucená) mobilita je vyvolána vznikem nových vzdělávacích příležitostí. Je vypočítána sečtením absolutních hodnot rozdílů mezi marginálními četnostmi (sloupcovými a řádkovými procenty) a vydělením tohoto součtu dvěma. Nevypovídá však nic o posunu vzdělávacího systému

41 Cílem této kohortní analýzy mezigenerační mobility bylo porovnat, jak si vůči sobě v průběhu analyzovaného období stála obě pohlaví, jak se měnily jejich mobilitní vzorce vůči sobě navzájem. Z tohoto důvodu analýza zjišťovala posuny mezi matkami a jejich dcerami a mezi otci a jejich syny a srovnávala tyto posuny mezi sebou.

směrem k jeho větší otevřenosti, ačkoli její dynamika může k demokrati-
zaci systému samozřejmě výrazně napomoci. Mobilita čistá (cirkulační, vý-
měnná) představuje rozdíl mezi celkovou a strukturní mobilitou – z jejich
proměn lze odvodit, ve kterém období byl vzdělávací systém otevřenější a ve
kterém uzavřenější. Čistá mobilita by tedy měla být nezávislá na strukturál-
ních změnách (jak však bude blíže vysvětleno v příloze 1, věnované diskusi
nad strukturní a čistou mobilitou, není tento předpoklad dostatečně metodo-
logicky ospravedlněn).⁴²

Log-lineární modely, které slouží k analýze kontingenčních tabulek s více
než dvěma proměnnými (tj. zjišťují asociaci mezi více než dvěma znaky),
podložily deskriptivní mobilitní analýzu rigorózním statistickým testem,
schopným abstrahovat od početního vývoje vzdělávacího systému. Tj. po-
mohly prokázat, že závěry o vývoji mobilitních procesů platí i v případě úpl-
ného vyloučení vlivu marginálních distribucí, tedy toho, jak se s postupem
času kvantitativně vyvíjel vzdělávací systém a počet absolventů jeho jednot-
livých úrovní. Na základě určitých předpokladů byla modelována struktura
dat obsažená v jednotlivých mobilitních tabulkách. Pomocí modelu, který
nejlépe odpovídal datům, bylo pak možné interpretovat vztahy v tabulce
identifikované, tj. rozhodnout, které z asociací a z interakcí se významně
liší od nuly, a tak zjistit, které parametry významně přispívají ke vztahům
v dané tabulce. Cílem je najít model co nejlepší (aby četnosti odhadnuté mo-
delem co nejvíce odpovídaly četnostem skutečným) a zároveň co nejús-
pornější (aby obsahoval co nejméně parametrů). V tomto případě šlo o to nalézt
model, který by co nejlépe popsal vztah mezi vzděláním rodičů a vzděláním
jejich potomků (respondentů) v jednotlivých historických obdobích (v jim
odpovídajících věkových kohortách).

Srovnání jednotlivých modelů⁴³ bylo provedeno podle pravidel statistické
inference na základě statistiky L^2 (maximum likelihood Chi-square)⁴⁴, pří-
slušných stupňů volnosti a kritéria BIC⁴⁵. Při hodnocení jednotlivých modelů

42 Diskuze, která v sociologické obci na téma konceptu strukturní a čisté mobility proběhla, se snažila po-
ukázat na jejich omezení, daná především neodstraněným vlivem marginálních četností [např. Duncan 1966;
Breen 1985; Goldthorpe 1980]. Autorka se však domnívá, že jsou-li strukturní a čistá mobilita doplněny ana-
lýzou eliminující vliv marginálních četností, v tomto případě log-lineárními modely, poskytují informaci, která
není problematická. Naopak dobře ilustrují mechanismy ve vzdělanostní struktuře, probíhající a skrývající se
za naměřenými hladinami nerovností. Blíže k tomuto problému viz příloha 1. Příspěvek k diskusi nad kon-
ceptem strukturní a čisté mobility.

43 Pro nalezení optimálního modelu byl využit software LEM [Vermunt 1997]. Tento program je poskyto-
ván jako freeware na internetové adrese <<http://www.uvt.nl/faculteiten/fsw/organisatie/departementen/mto/software2.html>>.

44 Hodnota L^2 , tedy poměr maximální věrohodnosti, by měla být co nejmenší, při $\text{sig} > 0,05$.

45 Statistika BIC je koeficientem vhodnosti modelu nezávislým na velikosti souboru. Nejlepší model je ten,
který má nejnižší BIC (může být i záporné).

Lze také přihlídnout ke statistice delta neboli indexu nepodobnosti⁴⁶ (tabulka 13, 14 a 15). Nejprve byl testován **model podmíněné nezávislosti** označený jako (RL, CL)⁴⁷. Model podmíněné nezávislosti znamená, že R a C jsou na sobě nezávislé při každé hodnotě L. Dále byl uvažován **model konstantní fluidity** (RC, RL, CL), tj. model, ve kterém není přítomna interakce třetího řádu. Dle tohoto modelu by musel být vztah mezi vzděláním rodičů a vzděláním potomků neměnný podle třetí, časové proměnné. Nakonec byl otestován **log-multiplikativní model** (log-multiplicative layer effect model) [Xie 1992]. Tento model nejlépe vystihl strukturu, která je v datech obsažena. Model log-multiplikativní předpokládá, že $\lambda_{ij}^{RC} + \lambda_{ijk}^{RCL} = \psi_{ij} \Phi_k$. Výraz λ_{ij}^{RC} značí interakci druhého řádu mezi proměnnými R a C, výraz λ_{ijk}^{RCL} značí interakci třetího řádu mezi proměnnými R, C a L, ψ_{ij} popisují celkovou asociaci mezi R a C (tedy bez ohledu na L) a Φ_k indikují odchylky v asociaci mezi R a C v k-té vrstvě L (v našem případě v k-té kohortě). Log-multiplikativní model tedy specifikuje interakce druhého řádu mezi R a C a interakce třetího řádu mezi R, C a L jako log-multiplikativní součin dvou faktorů: celkové asociace druhého řádu mezi R a C a deviačního parametru pro k-tou vrstvu (kohortu). To vše znamená, že podle modelu log-multiplikativního existuje souvislost mezi vzděláním rodičů a jejich potomků a tato souvislost se v průběhu času (kohort) mění. Změnu mezi kohortami (tedy trend mezi jednotlivými kohortami) v podobě odchylek v asociaci ukazuje parametr Φ_k , zatímco koeficient ψ_{ij} představuje pouze celkovou asociaci mezi vzděláním rodičů a jejich dětí bez časového rozlišení na věkové kohorty.

Protože logika a postup předložené analýzy jsou obdobné logice a postupu analýzy obsažené v již dříve publikované práci [Simonová 2006, 2008], je na místě zmínit zde také hlavní metodologické odlišnosti obou mobilních analýz. Jsou to především tyto: 1. změna datové báze,⁴⁸ 2. použití nové váhy eliminující nestejně velikosti spojených souborů dat, 3. změna periodizace dějin (tedy věkových kohort),⁴⁹ 4. nahrazení dříve použité jedné vazby nezohledňující pohlaví potomka („vzdělanější z rodičů – potomek“) dvěma vaz-

46 Index nepodobnosti delta (index of dissimilarity) lze vyjádřit jako $\Delta = \sum \text{abs}(n_i - m_i) / (2N)$, kde n_i jsou pozorované četnosti, m_i jsou četnosti odhadnuté modelem, N je celkový počet pozorování. Viz manuál k programu LEM, str. 74.

47 R označuje proměnnou řádkovou, C proměnnou sloupcovou a L vrstvu (třetí dimenzi tabulky).

48 Pro zachycení vzdělanostní mobility po roce 1989 bylo nutné najít soubory dat, ve kterých byli dotázaní jedinci vstupující na vysoké školy v tomto období. Jako vhodné se ukázaly být čtyři soubory dat, obsahující všechny potřebné proměnné: ISSP 1997 (1062 případů), ISSP 1999 (1814 případů), ESS 2004 (2745 případů) a Soudržnost 2006 (3245 případů), celkově 8866 respondentů.

49 Nová periodizace českých dějin byla vytvořena ve spolupráci s prof. Janem Křenem z Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Na jejím základě jsou použity takto vymezené věkové kohorty, které respektují historické předěly v české společnosti: 1906–1938, 1939–1944, 1945–1948, 1949–1968, 1969–1989, 1990–2003, zatímco v již dříve publikované mobilní analýze

bami („vzdělanější z rodičů – dcera“ a „vzdělanější z rodičů – syn“).⁵⁰ Právě z rozlišení pohlaví potomka pak vyvstalo zásadní zjištění pro vysvětlení vývoje mezigeneračního přenosu dosaženého vzdělání po roce 1989. Z výše uvedených důvodů představuje předložená analýza nejen zpřesnění diagnostiky vývoje před rokem 1989, ale její záběr je rovněž rozšířen o období 1990–2003 a o další vztah mezi vzděláním rodičů a jejich potomků.

8.2. Výsledky analýzy

8.2.1. Proměny vzdělanostní struktury (marginálních četností)

Protože pro tuto analýzu je zásadní porovnání vzdělanostní mobility mezi oběma pohlavími, podíváme se nejdříve na historický vývoj vzdělanostní struktury žen a mužů. Na počátku sledovaného období, tj. na začátku 20. století, byly ženy podstatně méně formálně vzdělané než muži. I přes jejich následnou výraznou vzestupnou vzdělanostní mobilitu se jejich vzdělanostní úroveň (populace žen jako celku, tj. napříč všemi generacemi) ještě ani v roce 2009 nevyrovnala vzdělanostní úrovni mužů (graf 32). Zatímco v populaci českých mužů dosahuje vysokoškolského vzdělání 14 % osob, v populaci žen je to zatím jen 12 %. I když ženy mají již delší dobu náskok v podílu osob s úplným středním vzděláním (v roce 2009 to bylo 37 % žen ku 30 % mužů), se základním vzděláním jich končí o 9 % více (22 % žen oproti 13 % mužů) a se středním vzděláním bez maturity naopak o 14 % méně (29 % žen ku 43 % mužů).⁵¹ Budeme-li vzdělanostní úroveň obou pohlaví posuzovat zejména podle podílu vysokoškolsky vzdělaných osob, dospějeme k závěru, že vzdělanostní úroveň populace žen ještě v roce 2009 zaostávala za vzdělanostní úrovní mužů. Na úrovni úplného středního vzdělání sice jasně vedou ženy, avšak na úrovni alespoň nějakého středního vzdělání opět muži (73 % mužů oproti 66 % žen).⁵² V této souvislosti je ovšem třeba se zmínit o tom, že v nejmladší generaci české populace (do věku 34 let včetně) se situace již převrátila; ženy vykazují vyšší podíl vysokoškolsky vzdělaných osob než

[Simonová 2006, 2008] byly použity následující „mechanicky“ vytvořené kohorty: 1906–1938, 1939–1948, 1949–1958, 1959–1968, 1969–1978, 1979–1995.

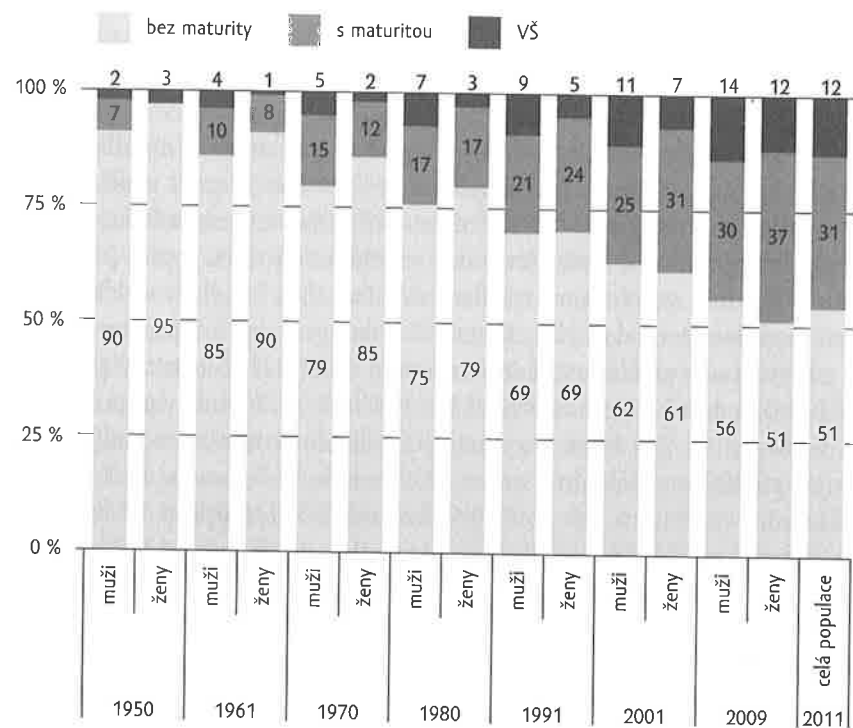
50 Na základě námítky prof. Harryho Ganzebooma, kterou v reakci na můj příspěvek vznesl na konferenci European Consortium for Sociological Research (ECSR) v roce 2006 v Praze, že pro adekvátní identifikaci přenosu vzdělanostního statusu v rodině je třeba při sledování vlivu vzdělanějšího z rodičů rozlišit pohlaví respondenta, jsem nově rozlišila mobilní pohyb „vzdělanější z rodičů – dcera“ a „vzdělanější z rodičů – syn“.

51 Tato čísla se v grafu 32 skrývají pod kategorií „vzdělání bez maturity“, která vznikla jejich součtem.

52 Tyto hodnoty vznikly sečtením kategorií „bez maturity“ a „s maturitou“ a odečtením osob se základním vzděláním.

muži. Od 35. roku života je však situace znovu opačná, přičemž nejvyšší rozdíl v podílu vysokoškolsky vzdělaných osob působí v nejvyšší věkové kategorii 65 a více let [Genderové statistiky 2009]. V současné době se tedy převrátil poměr obou pohlaví nejen mezi studenty vysokých škol (v roce 2008 činil 55 % žen a 45 % mužů), ale již i mezi jejich absolventy (57 % žen ku 43 % mužů) [Genderová ročenka školství 2009].

Graf 32. Vývoj dosaženého vzdělání mužů a žen mezi lety 1950 a 2011

Zdroj: ČSÚ (Sčítání lidu, domů a bytů a VŠPS 2009).

Poznámka 1: Důpočet do 100 % tvoří osoby s nejištěným vzděláním, osoby bez vzdělání či osoby s nezařaditelnou školou.

Poznámka 2: Výsledky ze Sčítání lidu, domů a bytů 2011, zachycené v tomto grafu, jsou pouze předběžné, uvedené ke dni 26. 3. 2011. Osob s neidentifikovatelným vzděláním zůstalo v údajích za rok 2011 zatím 6 %. Data tříděná podle pohlaví v době tisku této knihy ČSÚ zatím nezveřejnilo.

Dalším nepostradatelným kontextem k pochopení mobilních trendů je znalost vývoje vzdělanostních struktur během analyzovaného období. Navzdory tomu, že procentuální vyjádření osob dosahujících určitého vzdělání není samo o sobě dostačující, pro vytvoření co nejuplněnějšího obrazu o mechanismech, které se za mobilními pohyby skrývají, je nepostrada-

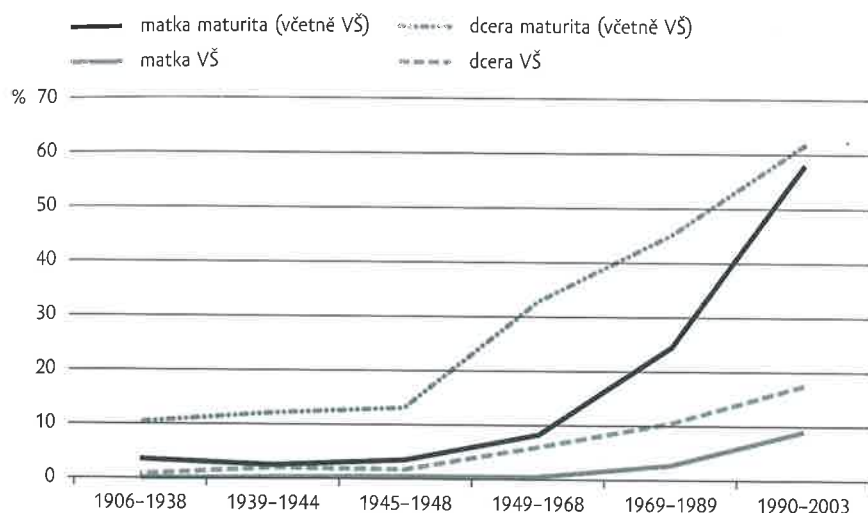
telné. Vývoj vzdělanostní struktury totiž v první řadě určuje velikost „prostoru“, který je pro mobilitu vymezen změnou vzdělanostních struktur (mobilita vyvolaná strukturálními změnami, často nazývaná „strukturální mobilitou“). Vzhledem k tomu, že data použitá k mobilním analýzám jen výjimečně zachycují vzdělanostní strukturu rodičů reprezentativně (retrospektivní data nevyprávějí o starších generacích nikdy uspokojivě, a to jednak z důvodů demografických – diferencované natality a mortality, jednak z důvodů vývojových – v mladších kohortách se lidé vzdělávají déle apod.), je možné s jistou opatrností porovnávat jen posuny ve vzdělanostní struktuře rodičů a jejich potomků.

Grafy 33 a 34 zobrazují, kolik procent respondentů (synů, dcer) v analyzovaném souboru dat dosáhlo maturitního nebo vysokoškolského vzdělání, a totéž pak v případě jejich rodičů. Mezi respondenty, kteří absolvovali střední školu s maturitou, jsou započítáni i vysokoškoláci (i když jejich nejvyšším dosaženým vzděláním je v následujících grafech vysoká škola – podmínkou vstupu na vysokou školu je vždy maturita). Již bylo řečeno, že ženám se během socialismu výrazně zvýšily šance k získání úplného středního a vysokoškolského vzdělání. Vývoj absolventek obou úrovní vzdělání to jen dokazuje. Z údajů uvedených v grafu 33 je zřejmé, že na úrovni maturitního vzdělání se nejpříznivější období z tohoto hlediska odehrávalo mezi lety 1949 až 1989, přičemž zvláště velký prostor pro vzestupnou mobilitu mezi matkami a dcerami směrem ke středoškolskému vzdělání se otevřel v průběhu let 1949–1968. Pokud jde o vysokoškolské vzdělání, ačkoli lze během celého sledovaného období hovořit o růstu vzdělávacích příležitostí, výrazně velký prostor pro mobilitu mezi matkami a dcerami se neotevřel.

Populaci mužů se prostor pro vzestupnou mobilitu od počátku socialismu spíše zmenšoval, což zvyšovalo pravděpodobnost sestupné mobility mezi otcem a synem (graf 34). Týká se to jak úplného středního, tak vysokoškolského vzdělání. Z průběhu zobrazených křivek je patrné, že vzdělávací systém začal od sedmdesátých let mužům vzdělávací místa ubírat a v případě maturitního vzdělání se systém v období 1990–2003 dalším početnímu růstu míst pro studenty-muže dokonce úplně uzavřel. Jak bylo doloženo dříve, tato místa byla obsazována ženami. Protnutí křivek v grafu 34 je způsobeno situací, kdy od sedmdesátých let 20. století stále více potomků mužského pohlaví na rozdíl od svých otců nedosáhlo ani maturity (své vzdělávání zakončili maximálně výučním listem) a v jejich populaci začala narůstat klesající vzdělanostní mobilita.

Při vyhodnocování informace z těchto grafů pak je třeba mít na paměti skutečnost, na kterou upozornil již Duncan [1966: 62] v rámci rozboru metodologických problémů při zkoumání mezigenerační zaměstnanecké mobi-

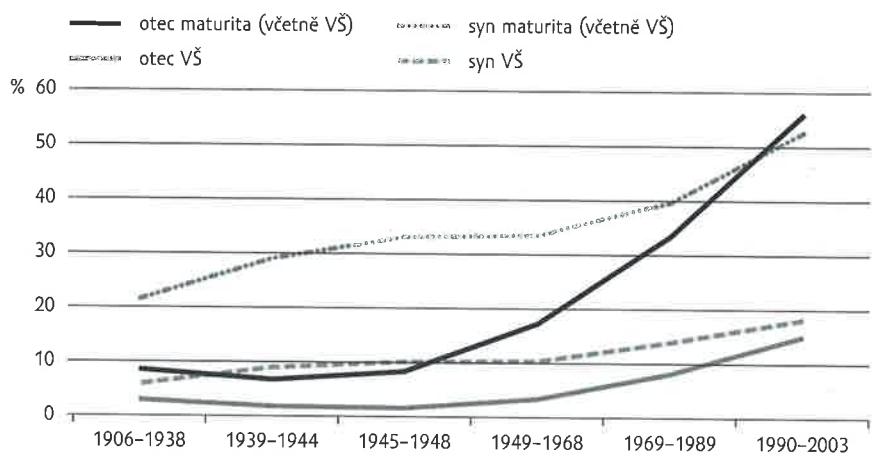
Graf 33. Vývoj vzdělanostních struktur v jednotlivých kohortách z hlediska matek a jejich dcer (údaje jsou v %)

Zdroj: autorka.

Poznámka: Podíly respondentek a jejich matek dosahujících maturity jsou navýšeny o procenta vysokoškoláček, protože tyto ženy také dosáhly maturity.

Graf 34. Vývoj vzdělanostních struktur v jednotlivých kohortách z hlediska otců a jejich synů (údaje jsou v %)

Zdroj: autorka.

Poznámka: Podíly respondentů a jejich otců dosahujících maturity jsou navýšeny o procento vysokoškoláků, protože tito jedinci také dosáhli maturity.

lity (podrobněji viz příloha 1 této práce), a sice že prezentované vzdělanostní struktury vyjádřené podíly osob s jednotlivými vzdělanostními statusy, tj. jsoucí výsledkem mobilitních tabulek rodič – potomek, matka – dcera atd., nezobrazují skutečný vzdělanostní stav dvou generací v určitém konkrétním časovém období. I když jsou totiž potomci dotazováni na základě reprezentativního sběru dat zohledňujícího vzdělanostní strukturu populace v daném okamžiku šetření, distribuce potomků dle vzdělání jejich rodičů nereprezentuje vzdělanostní strukturu rodičů v předchozím období. Grafy 33 a 34 jsou proto uvozeny grafem 32, který zachycuje skutečný (tj. na základě Sčítání lidu, domů a bytů zjištěný) vývoj vzdělanosti české populace v desetiletých intervalech.

8.2.2. Analýza mobilitních pohybů

Vzhledem k tomu, že konečné vzdělání jedince významně ovlivňuje ten z rodičů, který je v dané rodině vzdělanější, ať již je to otec či matka, byl do analýzy zaveden také vztah „vzdělanější z rodičů – dcera“ a „vzdělanější z rodičů – syn“. Vedle zjišťování vzdělanostních posunů v obou skupinách pohlaví zvláště („syn – otec“, „dcera – matka“) tak analýza ukazuje rovněž přenos vzdělanostního statusu rodiny zvláště na dcery a zvláště na syny. Protože trendy v těchto podskupinách se liší od trendů charakterizovaných shodným pohlavím rodiče i respondenta, je třeba si pro pochopení rozdílu ve výsledcích uvědomit vliv rozdílných vzdělanostních struktur matek a otců.

Dojde-li totiž k situaci, kdy je vzdělanějším z rodičů matka a respondentem je syn či kdy je vzdělanějším z rodičů otec a respondentem je dcera, jsou oba takové vztahy vychýleny směrem k mobilitním sestupům. Protože „vzdělanější“ matky mívají nejčastěji úplné střední vzdělání, bývá výsledkem situace, kdy matka s úplným středním vzděláním, s manželem se vzděláním nižším, než má ona sama, vychová syna, který, stejně jako otec, dosáhne pouze výučního listu bez maturity. Matka v takové situaci není dominantním vzorem přenosu vzdělanostního statusu, i když dosáhla vyššího vzdělání než otec. Výsledný trend je proto v tomto vztahu vždy méně pozitivní než trend ve vztahu otec – syn. Stejně tak protože muži dosahují častěji než ženy vysokoškolského vzdělání, bude výsledkem přenosu vzdělání na dceru situace, kdy otec s úplným středním vzděláním či s vysokoškolským diplomem vychová dceru, která takového vzdělání nedosáhne. Populace nastupujících žen je totiž sice stále vzdělanější než populace jejich matek, ve srovnání se vzdělanějším z rodičů (což je většinou otec) však dosahují vzdělání nižšího (příjemnějším do roku 2003, který zachycuje naše analýza).

Přejdeme-li k samotným mobilitním trendům, na základě výpočtu celkové mobility (tabulka 13) je možné konstatovat, že v průběhu 20. století se český vzdělávací systém jako celek vyznačoval vzdělaností mobilitou nabývající na intenzitě jak v populaci mužů, tak i žen. To znamená, že stále větší podíl osob dosahoval jiného vzdělání, než jakého dosáhli jejich rodiče (buď vyššího, nebo nižšího). Z hodnot uvedených v tabulce 13 je však patrné, že zatímco v populaci mužů rostla od konce druhé světové války celková mobilita jen mírně, v populaci žen vzrostla výrazně, a lze předpokládat, že především díky mobilitě vzestupné. V období 1969–1989 se mezi muži a ženami hodnota celkové mobility vyrovnala (na cca 38 % mobilních osob, tj. jedinců, kteří dosáhli jiného stupně vzdělání než jejich rodiče). Rostoucí trend pak pokračuje i po roce 1989 – změna vzdělanostního statusu ve srovnání s rodičem se týká zhruba 44 % osob, o trochu více pak mužů než žen.

Tabulka 13. Celková mobilita mezi lety 1906–2003

	1888–1920 1906–1938	1921–1926 1939–1944	1927–1930 1945–1948	1931–1950 1949–1968	1951–1971 1969–1989	1972–1985 1990–2003
Rodič – dcera	8,5	13,2	13,2	30,6	38,7	41,0
Rodič – syn	18,5	28,7	31,9	33,4	38,4	46,7
Matka – dcera	7,4	12,9	13,3	31,4	38,8	42,6
Otec – syn	18,5	29,1	32,0	33,6	38,3	44,1

Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vazby vzdělání respondenta (dcery a syna) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů, vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek (v %).

Protože celková mobilita je utvářena složkou mobility strukturální a mobility čisté, je třeba se podívat na to, jak se obě z nich vyvíjely (tabulka 14 a 15), a rovněž na to, která z nich byla ve kterém období dominantní (tabulka 16). Změny v nabídce vzdělávacích příležitostí, umocněné demografickým vývojem, zachycuje mobilita strukturální (tabulka 14). Vzdělávacím systémem „vynucené“ změny dosaženého vzdělání ve srovnání s rodiči se až do roku 1968 týkaly stále více žen a do roku 1948 stále více mužů. S přihlédnutím k velmi mírně rostoucí celkové mobilitě mužů po roce 1948 výsledky naznačují, že rozvoj vzdělanostních příležitostí mužům v období 1949–1989 (a zejména během etapy 1969–1989, kdy podíl mobilních osob poklesl ze strukturálních důvodů ze 17 % na 6 %) příliš nepřál a vedl spíše k jejich sestupné mobilitě. To ostatně není příliš překvapivé, uvážíme-li, že kvalifikační důraz byl za socialismu kladen zejména na učňovské obory potřebné pro těžký průmysl a strojírenství. Naproti tomu ženám rozvoj vzdělanostních příležitostí přál až do roku 1989, i když po roce 1968 došlo k jeho určitému zpomalení.

Už bylo řečeno výše, že dlouhodobě silným vzdělanostním segmentem žen je úplné střední vzdělání – lze tedy usuzovat na jejich silnou vzestupnou vzdělanostní mobilitu v období 1949–1989.

Strukturální změny nevedly ve vzdělávacím systému k vyšší mobilitě mužů ani po roce 1989 – ve srovnání s předcházející etapou se po roce 1989 mnoho nezměnilo, a lze proto říci, že strukturální mobilita mužů stagnovala po celé období 1969–2003. K útlumu došlo i v populaci žen – mezi lety 1990 a 2003 změnilo vzdělanostní status ve srovnání se svou matkou již jen 9 % žen (pokles z 21 %). V této souvislosti jsme se dostali k otázce, zda se za zpomalením rozvoje vzdělanostních příležitostí, tj. za poklesem strukturální mobility, neskrývalo dosažení kapacitního stropu – ani střední, ani vysoké školy se nemohou rozrůstat donekonečna, jsou-li předem dány jejich zdroje a kapacity. Stejně tak je možné se domnívat, že populační exploze sedmdesátých let musela následně pohlcovat (obsadit) rostoucí vzdělanostní příležitosti let devadesátých.

Tabulka 14. Strukturální mobilita mezi lety 1906–2003

	1888–1920 1906–1938	1921–1926 1939–1944	1927–1930 1945–1948	1931–1950 1949–1968	1951–1971 1969–1989	1972–1985 1990–2003
Rodič – dcera	1,65	5,15	4,6	14,8	7,1	6,1
Rodič – syn	14,6	21,45	25,4	14,85	5,1	14,5
Matka – dcera	6,1	10,5	10,4	25,3	20,75	9,45
Otec – syn	14,85	22,6	26,1	17,05	6,2	5,15

Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vazby vzdělání respondenta (dcery a syna) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů, vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek (v %).

Protože rozvoj vzdělanostních příležitostí napomáhá ke snižování vzdělanostních nerovností, podívejme se na vývoj čisté (výměnné) mobility, která indikuje skutečné otevírání či uzavírání vzdělávacího systému (tabulka 15). Její proměny ukazují, že dynamičtěji se po celé 20. století v rámci vzdělávacího systému pohybovali muži než ženy. Z porovnání tabulek 14 a 15 je rovněž patrné, že struktura vzdělávacího systému přestala mít v tomto období na mobilitní pohyby větší vliv. Během let 1969–1989 se zdvojnásobil podíl mužů, kteří změnili vzdělanostní status ve srovnání se svým otcem, tj. třetina mužů dosáhla jiného vzdělání než jejich otec, a to z jiných než strukturálních důvodů. Jak však ukážou grafy zachycující vzestupnou a sestupnou mobilitu (graf 35 a 36), došlo v populaci mužů v tomto období k nárůstu mobility sestupné a k poklesu mobility vzestupné, jejich čistá mobilita byla proto způsobena zejména dosažením nižšího vzdělání, než jakého

dosáhl jejich otec. Toto zjištění je ostatně v souladu s již dříve získanými výsledky [Matějů 1986a; Simonová 2008]. Ve stejném období se pak ztrojnásobil podíl žen, jež změnilly vzdělanostní status ve srovnání se svou matkou – opět s přihlédnutím k vývoji strukturální mobility se zdá, že ženy mezi lety 1969–1989 obsazovaly ve vzdělávacím systému místa, která neobsadili muži (ti byli směřováni do učebních oborů bez maturity a úplné střední vzdělání tak „zbylo“ pro ženy, pro něž navíc bylo lépe oborově přízpůsobeno). Porovnáme-li „čisté“ mobilní pohyby obou pohlaví po roce 1989, jsou velmi podobné. Ve srovnání s otcem změnilo svůj vzdělanostní status 39 % mužů, ve srovnání s matkou 33 % žen.

Mezi lety 1990–2003 měly strukturální změny na mezigenerační posuny v dosaženém vzdělání již zanedbatelný vliv. Rostoucí celková mobilita začala být determinována čistou mobilitou, tj. zintenzivnily se ty mezigenerační vzdělanostní pohyby, které byly způsobovány jinými procesy než strukturálními změnami. Vzhledem k vývoji velikosti vzestupné a sestupné mobility se však nezdá, že by se dělo něco více než pokračování předchozího trendu. Protože v obdobích předcházejících etapu 1990–2003 se zvyšovala vzdělanostní úroveň populace, tj. vzdělanostní úroveň budoucích rodičů se zvyšovala, pak se při neměnnosti vzdělávacích příležitostí, a tedy i při stabilitě vzestupné mobility musela logicky zvyšovat sestupná mobilita, což se také stalo, jak je patrné z grafu 36. To však zároveň znamená, že významněji nedocházelo ani ke zvyšování dosaženého vzdělání v rodinách s nízkým vzdělanostním statusem. Tento proces pak rovněž vyústil ve stabilitu šancí na vzdělání.

Tabulka 15. Čistá mobilita mezi lety 1906–2003

	1888–1920 1906–1938	1921–1926 1939–1944	1927–1930 1945–1948	1931–1950 1949–1968	1951–1971 1969–1989	1972–1985 1990–2003
Rodič – dcera	6,85	8,05	8,6	15,8	31,6	34,9
Rodič – syn	3,9	7,25	6,5	18,55	33,3	32,2
Matka – dcera	1,3	2,4	2,9	6,1	18,05	33,15
Otec – syn	3,65	6,5	5,9	16,55	32,1	38,95

Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vazby vzdělání respondenta (dcery a syna) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů, vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek (v %).

Výše popsané úvahy ilustruje také poměr strukturální a čisté mobility (tabulka 16). Z něj je patrné, že do roku 1948 v případě mužů a do roku 1968 v případě žen tvořila větší část pohybů mobilita vycházející z početní expanze vzdělávacích příležitostí. V následném období se ženy (1969–1989) i muži (1949–1968) začali ve vzdělávacím systému mezigeneračně pohybovat stejně

tak z důvodů strukturálních, jako z důvodů na těchto početních změnách nezávislých (poměr obou typů mobility je roven jedné). V období 1969–1989 muži měnili svůj vzdělanostní status zejména prostřednictvím čisté mobility a tento trend u nich pokračuje i po roce 1989, zatímco u žen takový proces započal až po roce 1989.

Tabulka 16. Poměr strukturální a čisté mobility mezi lety 1906–2003

	1888–1920 1906–1938	1921–1926 1939–1944	1927–1930 1945–1948	1931–1950 1949–1968	1951–1971 1969–1989	1972–1985 1990–2003
Rodič – dcera	0,24	0,64	0,53	0,94	0,22	0,17
Rodič – syn	3,74	2,96	3,91	0,8	0,15	0,45
Matka – dcera	4,69	4,38	3,59	4,15	1,15	0,29
Otec – syn	4,07	3,48	4,42	1,03	0,19	0,13

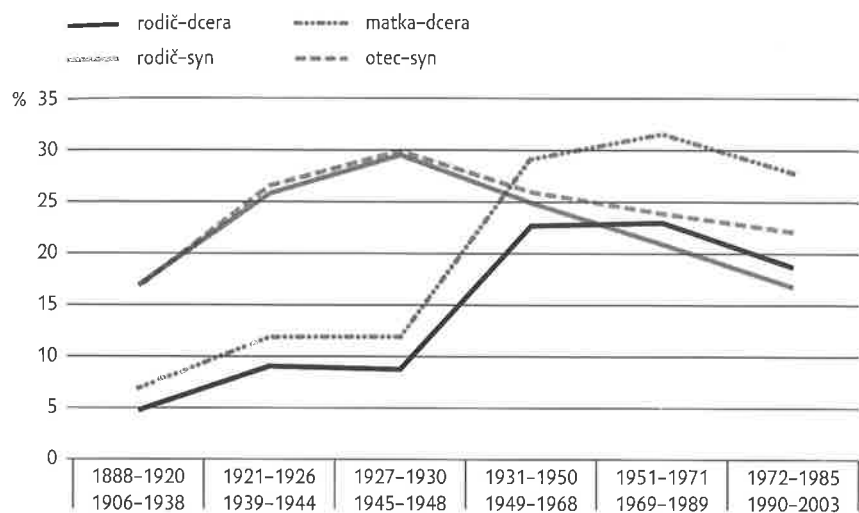
Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vazby vzdělání respondenta (dcery a syna) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů, vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek (v %).

Z velikosti čisté mobility jako takové však nelze usuzovat, zda se jednalo o dosažení vyššího či nižšího vzdělání dětí v porovnání s jejich rodiči. Vývoj obou typů celkové mobility, tj. jak vzestupné, tak i sestupné, zachycují grafy 35 a 36. Z jejich mezikohortního vývoje je patrné, že podíl vzestupně mobilních žen rostl po celé sledované období až do roku 1989. Po roce 1989 již podíl žen, které dosáhly vyššího vzdělání než jejich matka, nevzrostl. Stagnace jejich vzestupné mobility byla s největší pravděpodobností způsobena trvalým zvyšováním vzdělanostní úrovně žen, zejména na úrovni úplného středního vzdělání, a příliš pomalým rozvojem vzdělanostních příležitostí, zejména vysokoškolských, v období 1990–2003. Jsou-li ženy-matky stále vzdělanější, pak se nárůst vzestupné vzdělanostní mobility jejich dcer musí čím dál tím více zpomalovat, neroste-li zároveň kapacita systému, umožňující jim vzestupnou mobilitu, tj. růst není možný donekonečna, je-li kapacita studijních míst limitována (což je vždy).

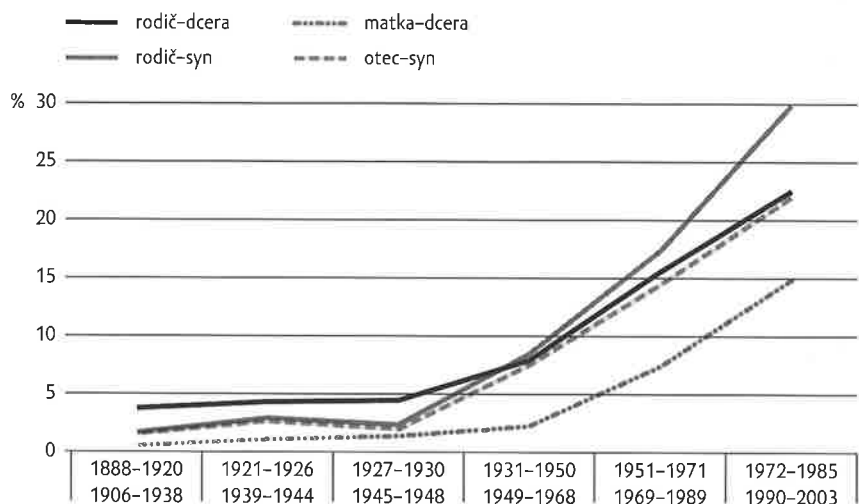
Poněkud méně optimistický scénář je však možné poskytnout pro populaci mužů. Pokles jejich vzestupné vzdělanostní mobility, který započal již v období 1949–1968 a který pokračoval až do posledního roku zachyceného naší analýzou (do roku 2003), nebyl zcela jistě způsoben uspokojenou poptávkou po vyšším vzdělání v generacích jejich otců. S odvoláním na výše uvedená zjištění, týkající se zejména čisté mobility, je možné konstatovat, že důvodem takového poklesu bylo obsazování vznikajících vzdělanostních příležitostí více ženami než muži, a to jak na úrovni vysokého školství, tak zejména úplného středního vzdělání. K tomuto přesunu vedl nerovnoměrný

Graf 35. Vzestupná vzdělanostní mobilita

Zdroj: autorka.

Graf 36. Sestupná vzdělanostní mobilita

Zdroj: autorka.

růst vzdělávacích příležitostí pro obě pohlaví, kdy muži byli směřováni do učňovských oborů s maturitou, zatímco oborová struktura úplného středního vzdělávání více vyhovovala ženám.

Mezi lety 1990–2003 vzestupná vzdělanostní mobilita mužů stále klesala, zatímco výrazně vylétla nahoru jejich sestupná mobilita (graf 36). Trvalé zvyšování podílu sestupně mobilních jedinců (zejména během let 1969–2003 v populaci žen a o něco dříve a ve větší míře v populaci mužů) bylo s největší pravděpodobností způsobeno zpomalením růstu vzdělanostních příležitostí, nikoli rostoucími nerovnostmi v přístupu ke vzdělání. Je však zřejmé, že podíl sestupně mobilních jedinců v tomto období výrazně narostl, což s ohledem na výši strukturální a čisté mobility naznačuje, že zvýšení vzdělanostní úrovně potomků méně vzdělaných rodičů bylo vykoupeno uvolněním těchto míst potomky vzdělanějších rodičů a jejich sestupnou mobilitou. Nárůst sestupné mobility po roce 1989, zejména v mužské části populace, je, jak bylo popsáno výše, důsledkem předchozího nerovnoměrného růstu vzdělanostní úrovně obou pohlaví a rovněž nepříliš rostoucím počtem nových vzdělanostních příležitostí.

Poměr vzestupné a sestupné mobility zobrazuje, která z nich v jednotlivých obdobích převládala (tabulka 17). V této souvislosti je třeba si uvědomit, že výpočet vzestupné a sestupné mobility není očištěn o strukturální změny, tj. o vynucené mobilitní pohyby. Tabulka 17 ukazuje, že trend, kdy děti končily s vyšším vzděláním než jejich rodiče, trvá u žen po celé sledované období (1906–2003), u mužů však jen do roku 1989. Jak vyplývá také z poměru strukturální a čisté mobility, změny vzdělanostního statusu nezávislé na vynucených mobilitních pohybech probíhaly v mužské populaci v průběhu let 1969–2003. Zároveň však stále více přibývalo sestupně mobilních mužů, až se vzestupná mobilita mezi lety 1990–2003 vyrovnala mobilitě sestupné (poměr je roven jedné).

Tabulka 17. Poměr vzestupné a sestupné mobility mezi lety 1906–2003

	1888-1920 1906-1938	1921-1926 1939-1944	1927-1930 1945-1948	1931-1950 1949-1968	1951-1971 1969-1989	1972-1985 1990-2003
Rodič - dcera	1,26	2,12	2,0	2,87	1,47	0,83
Rodič - syn	9,44	8,9	12,29	2,93	1,21	0,56
Matka - dcera	11,50	10,73	8,57	13,23	4,33	1,87
Otec - syn	10,69	10,19	14,95	3,47	1,66	1,0

Zdroj: autorka.

Poznámka: vzdělání respondenta (dcery a syna) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů, vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek (v %).

8.2.3. Analýza relativní mobility⁵³

Jak bylo podrobně popsáno v části 8.1. Výzkumné otázky, data a metodologie, v analýze relativní mobility byly porovnávány tyto modely: **model podmíněné nezávislosti** (vyjadřující, že vzdělání rodiče a potomka jsou na sobě mezikohortně nezávislé), **model konstantní fluidity** (vyjadřující, že vztah mezi zmíněnými proměnnými existuje a je mezikohortně neměnný) a **log-multiplikativní model** (vyjadřující, že daný vztah existuje a mezikohortně se mění). Strukturu dat ve všech čtyřech případech nejlépe vystihl log-multiplikativní model (tabulka 18). V něm je každá kontingenční (mobilitní) tabulka odvozena od tabulky první (je jejím násobkem).⁵⁴ Jak je z porovnání modelů ve všech případech patrné, model nejlépe vyhovuje datům za muže, méně odpovídá ženám a nejméně vyhovuje vztahu „vzdělanější rodič – potomek“.

Tabulka 18. Statistiky log-multiplikativního modelu⁵⁵

Model	Popis	L ²	df	sig.	BIC	Delta
RK DK (RD) _x	Log-multiplikativní model	57,3	15	0,000	-91,9	0,0111
RK SK (RS) _x	Log-multiplikativní model	14,7	15	0,4721	-132,5	0,0060
MK DK (MD) _x	Log-multiplikativní model	31,4	15	0,0079	-117,5	0,0048
OK SK (OS) _x	Log-multiplikativní model	14,9	15	0,4581	-131,8	0,0066

Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vztah mezi vzděláním matky (M), vzděláním dcery (D) a kohortou (K), vztah mezi vzděláním otce (O), vzděláním syna (S) a kohortou (K) a vzděláním vzdělanějšího z rodičů (R), vzděláním potomka (dcery a syna) (D a S) a kohortou (K).

Graf 37 zobrazuje koeficienty asociace (Φ_k , $k = 1, \dots, 6$) mezi vzděláním vzdělanějšího z rodičů a jeho potomka v jednotlivých věkových kohortách, včetně rozlišení vztahu mezi matkou a dcerou a otcem a synem. Koeficient Φ_1 je ve všech třech případech roven jedné, další koeficienty charakterizují změnu v asociaci mezi vzděláním rodičů a jejich potomků v mezigenerační vzdělanostní mobilitě v dalších kohortách vzhledem ke kohortě první. Analýza asociací odhalila, že vztah mezi vzděláním rodičů a jejich po-

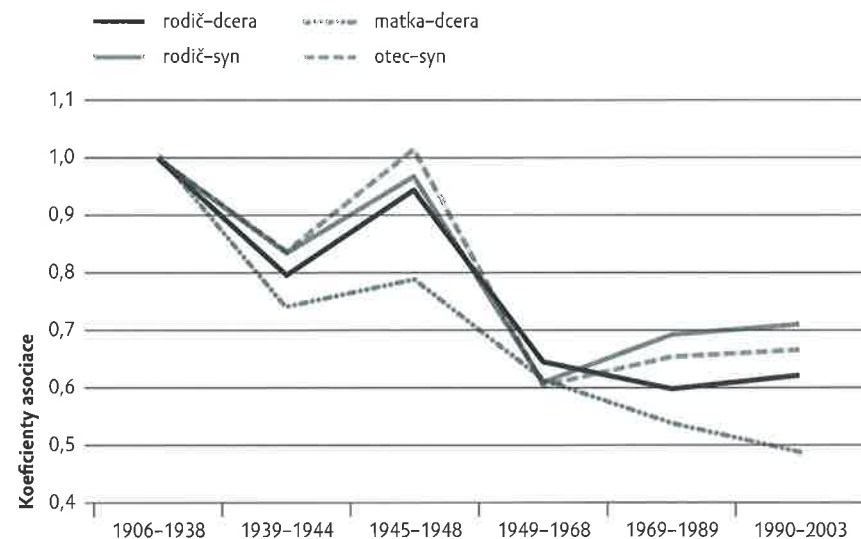
⁵³ Autorka by zde ráda vyjádřila své poděkování RNDr. Blance Řehákové, CSc. a docentu PhDr. Tomáši Katrňákoví, Ph.D. za konzultace a rady při zpracování této části.

⁵⁴ Ve snaze najít nejhodnější model k vystižení vztahu mezi rodiči a jejich potomky jsme se ve spolupráci s PhDr. Ing. Petrem Soukupem snažili ověřovat i platnost jiných modelů. Stejně jako v případě mobilní analýzy provedené pro knihu *Nerovné šance ve vzdělání* [Simonová 2006] se ukázalo, že modelem, který nejlépe vystihuje asociaci mezi matkou – dcerou, otcem – synem, vzdělanějším z rodičů – synem a vzdělanějším z rodičů – dcerou, je model log-multiplikativní.

⁵⁵ Signifikance je důležitějším statistickým kritériem než BIC; delta by měla dosahovat hodnot nižších než 0,01.

tomků existuje a že se tento vztah mezi jednotlivými kohortami liší. Jak ukazuje graf 37, zmíněná závislost během prvních čtyřiceti let 20. století (přesněji do roku 1939) ve všech modelovaných případech oslabovala. Mezi lety 1945–1948, kdy se zřejmě završila řada válkou přerušovaných vzdělanostních trajektorií, tato asociace výrazně vylétla vzhůru (tj. platilo, že čím vzdělanější je rodič, tím pravděpodobněji získá vyšší vzdělání i jeho potomek a naopak).⁵⁶ Ke strmému pádu této závislosti pak došlo v následném období pokračujícím do roku 1968. Docházelo tak k oslabování mezigenerační vzdělanostní reprodukce a děti ve stále větší míře dosahovaly rozdílného vzdělání v porovnání se svými rodiči (to však neříká, zda vyššího či nižšího). Od počátku sedmdesátých let pak zůstala asociace ve všech vztazích s výjimkou vztahu matka – dcera, tj. s výjimkou přenosu vzdělání matky na vzdělání dcery, více či méně stabilní. Od roku 1948 tedy trvale dochází k oslabování vzdělanostní reprodukce pouze v populaci žen, v populaci mužů tento trend od roku 1969 stagnuje a pokračuje takto i po roce 1989.

Graf 37. Koeficienty asociací

Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vztah mezi vzděláním matky (M), vzděláním dcery (D) a kohortou (K), vztah mezi vzděláním otce (O), vzděláním syna (S) a kohortou (K) a vzděláním vzdělanějšího z rodičů (R), vzděláním potomka (dcery a syna) (D a S) a kohortou (K).

⁵⁶ Není proto bohužel pravda, co jsem uvedla v kapitole „Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní mobilita v období socialismu“ (pp. 62–91) v knize *Nerovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice* (Praha: Academia), a sice, že asociace mezi vzděláním otců a synů a asociace mezi vzdělanějším z rodičů a jeho/jejím potomkem klesala trvale od počátku 20. století až do roku 1968.

Z porovnání vztahů „vzdělanější z rodičů – dcera“ a „vzdělanější z rodičů – syn“ se vztahy „otec – syn“ a „matka – dcera“ vyplývá zajímavé zjištění. Zatímco trendy asociace pro vztahy „vzdělanější z rodičů – syn“ a „otec – syn“ se vzájemně neliší (oba jsou v podstatě stabilní), v případě žen je tomu naopak. Asociace v přenosu vzdělanostního statusu z matky na dceru od konce druhé světové války trvale klesá. Je-li však analyzován vztah mezi dosaženým vzděláním vzdělanějšího z rodičů a dosaženým vzděláním dcery, je tento vztah neměnný.⁵⁷ Nelze proto než konstatovat, že zhruba od počátku sedmdesátých let se *vzdělanostní status v českých rodinách reprodukuje shodným způsobem – a sice převážně přes vzdělání toho z rodičů, který dosáhl vyššího vzdělanostního statusu*. Mechanismus reprodukce vzdělanostních nerovností je tedy takový, že nejvyšší dosažené vzdělání v rodině (měřené vzděláním vzdělanějšího rodiče) přímo determinuje výsledné vzdělání potomka.

8.3. Shrnutí výsledků mobilitní analýzy

V průběhu dvacátého století se český vzdělávací systém jako celek vyznačoval mobilitními pohyby nabývajícími na intenzitě jak v populaci mužů, tak žen. Stále větší podíl osob tedy dosahoval jiného vzdělání, než jakého dosáhli jejich rodiče (buď vyššího, nebo nižšího). Zatímco v populaci mužů od konce 2. světové války mobilita rostla jen mírně, v populaci žen vzrostla výrazně, a lze předpokládat, že především díky mobilitě vzestupné. V období let 1969–1989 se podíl mobilních osob mezi muži a ženami vyrovnal (na cca 38 %). Rostoucí trend pokračuje i po roce 1989 – změna vzdělanostního statusu ve srovnání s rodičem se týká zhruba 44 % osob. Rozvoj vzdělanostních příležitostí mužům v období let 1949–1989 (a zejména během etapy 1969–1989) příliš nepřál a vedl spíše k jejich sestupné mobilitě. Oproti tomu ženám rozvoj příležitostí přál až do roku 1989, i když po roce 1968 došlo k jeho určitému zpomalení. Protože dlouhodobě silným vzdělanostním segmentem žen je úplné střední vzdělání, lze usuzovat na jejich silnou vzestupnou vzdělanostní mobilitu v období 1949–1989.

Strukturální změny ve vzdělávacím systému nevedly k vyšší mobilitě mužů ani po roce 1989 – ve srovnání s etapou předcházející se po roce 1989 mnoho nezměnilo, a strukturální mobilita mužů tedy stagnovala po celé ob-

⁵⁷ Jinými slovy řečeno, v porovnání se svými matkami jsou ženy sice stále vzdělanější, v porovnání se vzdělanějším z rodičů (jak je popsáno výše, je to častěji otec s vysokoškolským vzděláním) však kopírují vzdělanostní status rodiny. Protože existuje mezera ve vzdělanosti žen na vysokoškolské úrovni, působí vliv otců respondentek tak, že udržuje vzdělanostní status rodiny, avšak mezigeneračně vzdělání žen zvyšuje (měřeno vztahem matka – dcera).

dobí 1969–2003. K útlumu došlo i v populaci žen – mezi lety 1990 a 2003 měnilo vzdělanostní status ve srovnání se svou matkou již jen 9 % žen (pokles z předrevolučních 21 %). V této souvislosti jsme se dostali k otázce, zda se za zpomalením rozvoje vzdělanostních příležitostí, tj. za poklesem strukturální mobility, neskrývalo dosažení kapacitního stropu – ani střední, ani vysoké školy nemohou růst donekonečna, jsou-li předem dány jejich zdroje a kapacita. Dynamičtěji se po celé dvacáté století v rámci vzdělávacího systému pohybovali muži než ženy. Během let 1969–1989 se zdvojnásobil podíl mužů, kteří změnili vzdělanostní status ve srovnání se svým otcem, tj. třetina mužů dosáhla jiného vzdělání než jejich otec – avšak stalo se tak díky nárůstu mobility sestupné a poklesu mobility vzestupné. Ve stejném období se ztrojnásobil podíl žen, které změnily vzdělanostní status ve srovnání se svou matkou – ženy mezi lety 1969–1989 obsazovaly ve vzdělávacím systému místa, která muži neobsadili (byli směřováni do učebních oborů a střední úplné vzdělání tak „zbylo“ pro ženy, oborově je jim navíc lépe přizpůsobeno).

Porovnáme-li „čisté“ mobilitní pohyby obou pohlaví po roce 1989, jsou velmi podobné. Ve srovnání s otcem změnilo svůj vzdělanostní status 39 % mužů, ve srovnání s matkou 33 % žen. Mezi lety 1990–2003 se zintenzívnily ty mezigenerační vzdělanostní posuny, které byly způsobovány jinými procesy než strukturálními změnami. Vzhledem k vývoji velikosti vzestupné a sestupné mobility se však nezdá, že by se dělo něco více než pokračování předchozího trendu, tj. protože v obdobích předcházejících etapu 1990–2003 se zvyšovala vzdělanostní úroveň populace, tj. vzdělanostní úroveň budoucích rodičů se zvyšovala, pak se při neměnnosti vzdělávacích příležitostí, a tedy i stabilitě vzestupné mobility musela logicky zvyšovat sestupná mobilita. Což však také znamená, že významněji nedocházelo ani ke zvyšování dosaženého vzdělání v rodinách s nízkým vzdělanostním statutem. Tento proces rovněž vyústil ve stabilitu šancí na vzdělání.

Podíl vzestupně mobilních žen rostl po celé sledované období až do roku 1989. Po roce 1989 již podíl žen, které by dosáhly vyššího vzdělání než jejich matka, nevzrostl. Stagnace jejich vzestupné mobility byla s největší pravděpodobností způsobena trvalým zvyšováním vzdělanostní úrovně žen, zejména na úrovni úplného středního vzdělání, a příliš pomalým rozvojem vzdělanostních příležitostí v období 1990–2003. Jsou-li ženy-matky stále vzdělanější, pak se nárůst vzestupné vzdělanostní mobility jejich dcer musí čím dál tím více zpomalovat, neroste-li zároveň kapacita systému umožňující jim vzestupnou mobilitu. Poněkud méně optimistický scénář je možné vyslovit v případě populace mužů. Pokles vzestupné mobility, který započal již v období 1949–1968 a který pokračoval až do posledního roku zachyceného analýzou (roku 2003), nebyl zcela jistě způsoben uspokojenou poptáv-

kou po vyšším vzdělání v generacích otců. Důvodem takového poklesu bylo spíše obsazování otevírajících se vzdělanostních příležitostí více ženami než muži, a to jak na úrovni vysokého školství, tak zejména úplného středního vzdělání. K tomuto přesunu vedl nerovnoměrný růst vzdělávacích příležitostí pro obě pohlaví, kdy muži byli směřováni do učňovských oborů s maturitou, kdežto oborová struktura úplného středního vzdělávání více vyhovovala ženám.

Mezi lety 1990–2003 vzestupná vzdělanostní mobilita mužů stále klesala, zatímco výrazně vylétla nahoru jejich mobilita sestupná. Trvalé zvyšování podílu sestupně mobilních jedinců (zejména během let 1969–2003 v populaci žen a o něco dříve a ve větší míře v populaci mužů) bylo s největší pravděpodobností způsobeno zpomalením růstu vzdělanostních příležitostí, nikoli rostoucími nerovnostmi v přístupu ke vzdělání. Zvýšení vzdělanostní úrovně potomků méně vzdělaných rodičů bylo vykoupeno uvolněním těchto míst potomky rodičů vzdělanějších a jejich sestupnou mobilitou. Nárůst sestupné mobility po roce 1989, zejména v mužské části populace, je důsledkem nerovnoměrného růstu vzdělanostní úrovně populace a počtu nových vzdělanostních příležitostí. Trend, kdy děti končily s vyšším vzděláním než jejich rodiče, trval u žen po celé sledované období (tj. 1906 až 2003), u mužů však jen do roku 1989. Mezi lety 1990–2003 se u nich vyrovnala vzestupná mobilita mobilitě sestupné (poměr je roven jedné).

Analýza asociací odhalila, že vztah mezi vzděláním rodičů a jejich potomků existuje a že tento vztah během prvních 40 let dvacátého století oslabil. Mezi lety 1945–1948, kdy se zřejmě završila řada válkou přerušovaných vzdělanostních trajektorií, se pak tato asociace výrazně posílila (tj. platilo, že čím vzdělanější je rodič, tím pravděpodobněji získá vyšší vzdělání i jeho potomek a naopak). K výraznému oslabení této závislosti pak došlo v následném období do roku 1968. Docházelo tak k oslabování mezigenerační vzdělanostní reprodukce a děti ve stále větší míře dosahovaly rozdílného vzdělání v porovnání se svými rodiči. Od počátku sedmdesátých let pak zůstala asociace ve všech vztazích, s výjimkou vztahu „matka – dcera“, tj. s výjimkou přenosu vzdělání matky na vzdělání dcery, více či méně stabilní.

Komparací vztahů „otec – syn“ a „matka – dcera“ se vzdělanějším z rodičů se ukázalo, že zatímco trendy asociace pro vztahy „vzdělanější z rodičů – syn“ a „otec – syn“ se vzájemně neliší (oba jsou v podstatě stabilní), v případě žen je tomu naopak. Asociace v přenosu vzdělanostního statusu z matky na dceru od konce druhé světové války trvale klesá. Je-li však analyzován vztah mezi dosaženým vzděláním vzdělanějšího z rodičů a dosaženým vzděláním dcery, je tento vztah neměnný. Nelze proto než konstatovat, že zhruba od počátku sedmdesátých let se vzdělanostní status v českých rodinách reprodu-

kuje shodným způsobem – a sice převážně přes vzdělání toho z rodičů, který dosáhl vyššího vzdělanostního statusu. Mechanismus reprodukce vzdělanostních nerovností je tedy takový, že nejvyšší dosažené vzdělání v rodině přímo determinuje výsledné vzdělání potomka (ať dívky či chlapce).

Literatura

- Adamski, W., I. Bialecki. 1981. „Selection at School and Access to Higher Education in Poland.“ *European Journal of Education* 1: 209–223.
- Althusser, L. 1970. „Idéologie et appareils idéologiques d'État. (Notes pour une recherche).“ *La Pensée*, no 151, juin 1970.
- Bariekzahyová, T., J. Šafr. 2011. „Osobnostní charakteristiky a sociální mobilita.“ Pp. 132–144 in Dolejš, M. et al. (eds.). *Ph.D. existence I: česko-slovenská psychologická konference (nejen) o doktorandech a pro doktorandy: sborník příspěvků*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Barr, N. 2005. „Financování vysokého školství z hlediska ekonomické teorie.“ Pp. 19–39 in N. Simonová (ed.). *České vysoké školství na křižovatce. Investiční přístup k financování studia na vysoké škole v sociologické reflexi*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Becker, R., A. Hadjar. 2009. *Expected and Unexpected Consequences of the Educational Expansion in Europe and USA*. Stuttgart, Wien, Bern: Haupt.
- Bernstein, B. 1975. *Class, Codes, and Control*. London: Routledge.
- Bills, D. B. 2007. „Educational Attainment.“ Pp. 1333–1336 in G. Ritzer (ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Volume III, D–E. Malden: Blackwell.
- Bishop, Y. M. M., S. E. Fienberg, P. W. Holland. 1975. *Discrete multivariate analysis: theory and practise*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Blau, P. M., O. D. Duncan. 1967. *The American Occupational Structure*. New York, London, Sydney: John Wiley & Sons.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů. 1990. „Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR.“ *Sociologický časopis* 2: 168–186.
- Boguszak, M., P. Matějů, J. L. Peschar. 1990. „Family Effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary.“ Pp. 211–262 in J. Peschar (ed.). *Social Reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*. Nijmegen: Institute for Applied Social Science, Prague: Institute of Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences.
- Boudon, R. 1974. *Education, Opportunity and Social Inequality*. New York: Willey.
- Bourdieu, P. 1973. „Cultural Reproduction and Social Reproduction.“ Pp. 71–112 in R. Brown (ed.). *Knowledge, Education and Cultural Change*. London: Tavistock.
- Bourdieu, P., J. C. Passeron. 1964. *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*. Paris: Les éditions de minuit.
- Bowles, S., H. Gintis. 1976. *Schooling in Capitalist America*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Breen, R. 1985. „A Framework for Comparative Analyses of Social Mobility.“ *Sociology* 19 (1): 93–107.
- Breen, R., J. H. Goldthorpe. 1997. „Explaining Educational Differentials. Towards a Formal Rational Action Theory.“ *Rationality and Society* 9 (3): 275–305.
- Breen, R., J. O. Jonsson. 2000. „Analyzing Educational Careers: A Multinomial Transition Model.“ *American Sociological Review* 65 (5): 754–772.
- Breen, R., M. Yaish. 2006. „Testing the Breen-Goldthorpe Model of Educational Decision Making.“ Pp. 232–258 in *Mobility and Inequality*, ed. by Stephen L. Morgan, David B. Grusky, and Gary F. Fields. Stanford: Stanford University Press.
- Breen, R., R. Luijckx, W. Miller, R. Pollak. 2009. „Nonpersistent Inequality in Educational Attainment: Evidence from Eight European Countries.“ *American Journal of Sociology* 114 (5): 1475–1521.
- Brint, S., J. Karabel (eds.). 1989. *The Diverted Dream: Community Colleges and the Promise of Educational Opportunity in America, 1900–1985*. New York: Oxford University Press.
- Collins, R. 1971. „Functional and Conflict Theories of Educational Stratification.“ *American Sociological Review* 36: 1002–1019.
- Collins, R. 1979. *The Credential Society: A Historical Sociology of Education and Stratification*. New York: Academic.
- Čerych, L. 2002. „Higher Education Reform in the Czech Republic: A Personal Testimony Regarding the Impact of Foreign Advisers.“ *Higher Education in Europe* 1–2: 111–121.
- Davis, K., W. E. Moore. 1945. „Some Principles of Stratification.“ *American Sociological Review* 10: 242–249.
- De Graaf, P. M. 1986. „The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands.“ *Sociology of Education* 59: 237–246.

- Deng, Z., D. J. Treiman. 1997. „The Impact of the Cultural Revolution on Trends in Educational Attainment in the People's Republic of China.“ *American Journal of Sociology* 103 (2): 391–428.
- Djilas, M. 1957. *The New Class: an Analysis of the Communist System*. New York: Praeger.
- Duncan, O. D. 1966. „Methodological Issues in the Analysis of Social Mobility.“ Pp. 51–97 in N. J. Smelser, S. M. Lipset (eds.). *Social Structure and Mobility in Economic Development*. Chicago: Aldine Press.
- Duncan, O. D. 1968. „Ability and Achievement.“ *Eugenics Quarterly* 15: 1–11.
- Duncan, O. D., D. L. Featherman, B. Duncan. 1972. *Socioeconomic Background and Achievement*. New York: Seminar Press.
- Erikson, R. 2007. „Social Selection in Stockholm Schools: Primary and Secondary Effects on the Transition to Upper Secondary Education.“ Pp. 58–77 in S. Scherer, R. Pollak, G. Otte, M. Gangl (eds.). *From Origin to Destination. Trends and Mechanisms in Social Stratification Research*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe, M. Jackson, M. Yaish, D. R. Cox. 2005. „On Class Differentials in Educational Attainment.“ *Proceedings of the National Academy of Sciences* 27: 9730–33.
- Erikson, R., Jan O. Jonsson. 1996. *Can Education be Equalized?: The Swedish Case in Comparative Perspective*. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Featherman, D. L., R. M. Hauser. 1978. *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- Federičová, M. 2011. „Analysis of Income Inequalities.“ *Socioweb* 9 (7–8). <<http://www.socioweb.cz>>.
- Fraser, S. (ed.). 1995. *The Bell Curve Wars: Race, Intelligence and the Future of America*. New York: Basic Books.
- Ganzeboom, H. B. G., P. M. De Graaf, D. J. Treiman. 1992. „A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status.“ *Social Science Research* 21: 1–56.
- Ganzeboom, H. B. G., D. J. Treiman, W. C. Ultee. 1991. „Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond.“ *Annual Review of Sociology* 17: 277–302.
- Genderové statistiky [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 16. 4. 2009]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/kapitola/gender_vzdelani>.
- Genderová ročenka školství. 2009. Praha: ÚIV.
- Gerber, T. P., M. Hout. 1995. „Educational Stratification in Russia during the Soviet Period.“ *American Journal of Sociology* 101 (3): 611–660.
- Gerber, T. P., Sin Yi Cheung. 2008. „Horizontal Stratification in Postsecondary Education.“ *Annual Review of Sociology* 34: 299–314.
- Goldthorpe, J. 1996. „Class Analysis and the Reorientation of Class Theory: the Case of Persisting Differential in Educational Attainment.“ *British Journal of Sociology* 47 (5): 481–505.
- Goldthorpe, J. H. 1980. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Goodman, L. A. 1970. „The Multivariate Analysis of Qualitative Data: Interactions among Multiple Classifications.“ *Journal of the American Statistical Association* 65 (329): 226–56.
- Goodman, L. A. 1971. „The Analysis of Multidimensional Contingency Tables: Stepwise Procedures and Direct Estimation Methods for Building Models for Multiple Classifications.“ *Technometrics* 13: 33–61.
- Goodman, L. A. 1981. „Three Elementary Views of Log-linear Models for the Analysis of Cross-classifications Having Ordered Categories.“ Pp. 193–239 in *Sociological Methodology*, ed. by S. Leinhardt. San Francisco, California: Jossey-Bass.
- Goodman, L. A. 1979. „Multiplicative Models for the Analysis of Occupational Mobility Tables and other Kinds of Cross-classification Tables.“ *American Journal of Sociology* 84: 804–819.
- Haller, M., B. W. Mach. 1984. „Structural Changes and Mobility in a Capitalist and a Socialist Society: Comparison of Men in Austria and Poland.“ Pp. 43–107 in M. Niessen, J. Peschar, Ch. Kourilsky (eds.). *International Comparative Research: Social Structure and Public Institutions in Eastern and Western Europe*. Oxford: Pergamon Press.
- Hanley, E. 2001. „Centrally Administred Mobility Reconsidered: The Political Dimension of Educational Stratification in State-Socialist Czechoslovakia.“ *Sociology of Education* 74: 25–43.
- Hanley, E., M. McKeever. 1997. „The Persistence of Educational Inequalities in State-Socialist Hungary: Trajectory Maintenance versus Counterselection.“ *Sociology of Education* 70: 1–18.
- Hauser, R. M. 1980. „Some Exploratory Methods for Modeling Mobility Tables and other Cross-classified Data.“ Pp. 413–58 in K. F. Schuessler (ed.), *Sociological Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Hauser, R. M., S. L. Tsai, W. H. Sewell. 1983. „A Model of Stratification with Response Error in Social and Psychological Variables.“ *Sociology of Education* 56 (1): 20–46.
- Hayek, F. A. 1994. *Právo, zákonodárství a svoboda*. Praha: Academia.

- Heath, B. S. 1983. *Ways with Words: Language, Life and Work in Communities and Classrooms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hellevik, O. 2007. „Margin Insensitivity and Analysis of Educational Inequality.“ *Czech Sociological Review* 43 (6): 1095–1119.
- Heyns, B., I. Bialecki. 1993. „Educational Inequalities in Postwar Poland.“ Pp. 303–335 in Y. Shavit, H. P. Blossfeld (eds.). *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, CO, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Historická ročenka školství v České republice 1953/54–1997/98*. 1998. Praha: ÚIV.
- Historická statistická ročenka ČSSR*. 1985. Praha: SNTL.
- Holda, D., Z. Čermáková, V. Urbanek. 1994. „Changes in the Funding of Higher Education in the Czech Republic.“ *European Journal of Education*, 29, 75–82.
- Hutmacher, W., D. Cochrane, N. Bottani. 2001. *In Pursuit of Equity in Education: Using International Indicators to Compare Equity Policies*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Chase, R. S. 1998. „Markets for Communist Human Capital: Returns to Education and Experience in the Czech Republic and Slovakia.“ *Industrial and Labor Relations Review* 51 (3): 401–423.
- Illich, I. 2000. *Odškolnění společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Jackson, M., R. Erikson, J. H. Goldthorpe, M. Yaish. 2007. „Primary and Secondary Effects in Class Differentials in Educational Attainment.“ *Acta Sociologica* 50 (3): 211–229.
- Jencks, Ch. 1972. *Inequality: A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. New York: Basic Books.
- Jonsson, J. O. 1993. „Persisting Inequalities in Sweden.“ Pp. 101–131 in Y. Shavit, H. P. Blossfeld (eds.). *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Kahl, Joseph A. 1957. *The American Class Structure*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Kalinová, L. 1967. „Příspěvek k historickému výzkumu mobility československých dělníků po roce 1948.“ *Přehled* 3/1967. Praha: Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy.
- Kalinová, L. 1996. „A Contribution to the Social History of Czechoslovakia 1945–1989.“ *Czech Sociological Review* 2: 223–236.
- Katrňák, T. 2004. *Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Katrňák, T. 2005. *Třídní analýza a sociální mobilita*. Brno: CDK.
- Katrňák, T., N. Simonová. 2011. „Intergenerační vzdělanostní fluidita a její vývoj v České republice v letech 1989 až 2009.“ *Sociologický časopis* 47 (2): 207–242.
- Kerckhoff, A. C. 1976. „The Status Attainment Process: Socialization or Allocation?“ *Social Forces* 55 (2): 368–381.
- Kleňhová, M. 2007. *Ukazatele hodnotící přístup, účast a výstupy z terciárního vzdělávání aneb Kolik vlastně máme studentů – hodně nebo málo?* Praha: ÚIV – Divize Nakladatelství Tauris.
- Kleňhová, M., J. Vojtěch. 2007. *Úspěšnost absolventů středních škol ve vysokoškolském studiu, předčasné odchody ze vzdělávání*. Praha: NÚOV.
- Kleňhová, M., J. Vojtěch. 2011a. *Úspěšnost absolventů středních škol ve vysokoškolském studiu, předčasné odchody ze vzdělávání*. Praha: NÚOV.
- Kleňhová, M., J. Vojtěch. 2011b. *Přechod absolventů středních škol do terciárního vzdělávání*. Praha: NÚOV.
- Kloosterman, R., S. Ruiter, P. M. De Graaf, G. Kraaykamp. 2009. „Parental Education, Children's Performance and the Transition to Higher Secondary Education: Trends in Primary and Secondary Effects over Five Dutch School Cohorts (1965–99).“ *British Journal of Sociology* 2: 377–398.
- Kohn, M. L. 1977. *Class and Conformity: A Study in Values. With Reassessment*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Konečný, T., J. Basl, J. Mysliveček, N. Simonová. 2012. „Alternative Models of Entrance Exams and Access to Higher Education: The Case of the Czech Republic.“ *Higher Education*, Vol. 63, No. 2: 219–235.
- Kreidl, M. 2001. „The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection in Socialist Czechoslovakia, 1948–1989.“ *Sociological Papers*. Prague: Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Kreidl, M. 2002. „Sponzorovaná vzdělanostní mobilita v socialistickém Československu – problém dalšího vzdělávání učňů v letech 1948–1989.“ Pp. 175–195 in Z. Mansfeldová, M. Tuček (eds.). *Současná česká společnost. Sociologické studie*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Kusá, Z. 1995. „Buržoázný původ – neprekonatelná stigma? O erozivnej sile sociálnych sietí v komunistickom období.“ *Biograf* 3.
- Lucas, S. R. 2001. „Effectively Maintained Inequality: Education Transitions, Track Mobility, and Social Background Effects.“ *American Journal of Sociology* 106 (6): 1642–1690.

- Lucas, S. R. 2009. „Stratification Theory, Socioeconomic Background, and Educational Attainment. A Formal Analysis.“ *Rationality and Society* 21 (4): 459–511.
- Machonin, P. 2003. „Proměny sociálního rozvrstvení.“ Pp. 211–220 in M. Tuček (ed.). *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Machonin, P., M. Petrusek. 1991. „Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu.“ *Sociologický časopis* 1: 90–96.
- Mach, B. W., J. L. Peschar. 1990. „On the Changing Role of Education in Social Reproduction in Different Socio-Political Systems. A Comparative Analysis between Poland and the Netherlands.“ Pp. 125–148 in J. L. Peschar (ed.). *Social Reproduction in Eastern and Western Europe*. Nijmegen: Institute for Applied Social Science, Prague: Institute of Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences.
- MacLeod, J. 1995. *Ain't No Makin' It: Aspirations & Attainment in a Low-Income Neighbourhood*. Boulder: Westview Press.
- Mare, Robert D. 1980. „Social Background and School Continuation Decisions.“ *Journal of the American Statistical Association* 75 (370): 295–305.
- Mare, Robert D. 1981. „Change and Stability in Educational Stratification.“ *American Sociological Review* 46 (1): 72–87.
- Mare, Robert D. 1993. „Educational Stratification on Observed and Unobserved Components of Family Background.“ Pp. 351–379 in Y. Shavit, H. P. Blossfeld (eds.). *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Matějů, P. 1986a. „Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilitních dat.“ *Sociologický časopis* 17 (2): 131–152.
- Matějů, P. 1986b. „Vzdělání – mzda – životní úroveň.“ *Sociologický časopis* 6: 599–614.
- Matějů, P. 1990a. „Family Effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary.“ Pp. 187–210 in J. L. Peschar (ed.). *Social Reproduction in Eastern and Western Europe*. Nijmegen: Institute for Applied Social Science, Prague: Institute of Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences.
- Matějů, P. 1990b. „Role vzdělání a kvalifikace ve výkonové společnosti.“ *Sociologický časopis* 4: 290–296.
- Matějů, P. 1991a. „Kdo získal a kdo ztratil v socialistické redistribuci.“ *Sociologický časopis* 1: 13–37.
- Matějů, P. 1991b. „Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě.“ *Sociologický časopis* 3: 319–345.
- Matějů, P. 1993. „Who Won and Who Lost in a Socialist Redistribution in Czechoslovakia?“ Pp. 251–271 in Y. Shavit, H. P. Blossfeld (eds.). *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, CO, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Matějů, P. 2005. „Ke kořenům sociálně-psychologického modelu sociální stratifikace: Otis Dudley Duncan a William Hamilton Sewell.“ *Sociologický časopis* 41 (1): 7–30.
- Matějů, P., M. Kreidl. 2001. „Rebuilding Status Consistency in a Post-Communist Society. The Czech Republic, 1991–97.“ *Innovation* 14 (1): 17–34.
- Matějů, P., J. L. Peschar. 1990. „Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia and the Netherlands.“ Pp. 121–149 in M. Haller (ed.). *Class Structure in Europe*. New York, London: M. E. Sharpe.
- Matějů, P., B. Řeháková. 1992. „Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací.“ *Sociologický časopis* 5: 613–635.
- Matějů, P. et al. 1998. *Funkční gramotnost dospělých*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Matějů, P., B. Řeháková, N. Simonová. 2003. „Transition to University under Communism and after Its Demise: The Role of Socio-economic Background in the Transition between Secondary and Tertiary Education in the Czech Republic 1948–1998.“ *Czech Sociological Review* 39 (3): 301–324.
- Matějů, P., B. Řeháková, N. Simonová. 2007. „The Czech Republic: Structural Growth of Inequality in Access to Higher Education.“ Pp. 374–399 in Y. Shavit, R. Arum, A. Gamoran (eds.). *Stratification in Higher Education: A Comparative Study*. Stanford: Stanford University Press.
- Matějů, P., N. Simonová. 2003. „Czech Higher Education Still at the Crossroads.“ *Czech Sociological Review* 3: 393–410.
- Matějů, P., M. Tuček, L. Rezler. 1991. *Rodina '89: Zdroje vzdělanostních nerovností*. Pracovní texty / Working Papers 91: 7. Praha: SOÚ AV ČR.
- Matějů, P., M. Smith, J. Basl. 2008. „Rozdílné mechanismy – stejné nerovnosti. Změny v determinaci vzdělanostních aspirací mezi roky 1989 a 2003.“ *Sociologický časopis* 2: 371–399.
- Matějů, P., M. Smith, P. Soukup, J. Basl. 2007. „Determination of College Expectations in OECD Countries: The Role of Individual and Structural Factors.“ *Czech Sociological Review* 6: 1121–1148.

- Meyer, J. W., N. B. Tuma, K. Zagórski. 1979. „Education and Occupational Mobility: A Comparison of Polish and American Men.“ *American Journal of Sociology* 84: 978–986.
- Morkes, F. 1999a. „Léta nadějí, iluzí i zklamání. Poznámky k proměnám vysokých škol v letech 1945–1953.“ Pp. 21–37 in *Věda v Československu v letech 1945–1953. Sborník z konference* (Praha, 18–19. 11. 1998). Praha: Karolinum.
- Morkes, F. 1999b. „O školství vážně i nevážně aneb Pravdivě o zajímavostech, které v dějinách nenajdete.“ *Školství* (zvláštní vydání).
- Morkes, F. 2000. „Změny v postavení a řízení vysokých škol.“ Pp. 53–65 in *Věda v Československu v letech 1953–1963. Sborník z konference* (Praha, 23–24. 11. 1999). Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Morkes, F. 2002. „Vysoké školy v letech normalizace.“ Pp. 61–73 in *Věda v Československu v období normalizace 1970–1975. Sborník z konference* (Praha, 21.–22. 11. 2001). Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Mosteller, F. 1968. „Association and Estimation in Contingency Tables.“ *Journal of the American Statistical Association* 63 (321): 1–28.
- Müller, W., Y. Shavit. 1998. „The Institutional Embeddeness of the Stratification Process: A Comparative Study of Qualifications and Occupations in Thirteen Countries.“ Pp. 1–48 in *From School to Work: A Comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations*, ed. by Y. Shavit, W. Müller. Oxford: Oxford University Press.
- Mysíková, M. 2011. „Personal Earnings Inequality in the Czech Republic.“ *IES Working Paper: 11/2011*. IES FSV, Charles University. <<http://ies.fsv.cuni.cz>>.
- Nieuwebeerta, P., S. Rijken. 1996. „Educational Expansion and Educational Reproduction in Eastern Europe, 1940–1979.“ *Czech Sociological Review* 4 (2): 187–210.
- Nozick, R. 1974. *Anarchy, State and Utopia*. New York: Basic Books.
- Peschar, J. L., R. Popping, B. W. Mach. 1986. „Educational Mobility in Poland and the Netherlands.“ *Netherlands Journal of Education* 1: 119–139.
- Pohoski, M., S. Pontinen, K. Zagórski. 1978. „Social Mobility and Socio-economic Achievement.“ Pp. 147–182 in E. Allardt, W. Wesolowski (eds.). *Social Structure and Change. Finland and Poland: Comparative Perspective*. Warszawa: Polish Scientific Publishers.
- Powers, D. A., Y. Xie. 2000. *Statistical Methods for Categorical Data Analysis*. London: Academic Press.
- Procházková, I. 2006. „Vzdělávací systém České republiky v mezinárodním srovnání.“ Pp. 92–117 in P. Matějů, J. Straková (eds.). *Nerovné šance na vzdělání: Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Raftery, A. E., M. Hout. 1993. „Maximally Maintained Inequality: Expansion, Reform, and Opportunity in Irish Education, 1921–75.“ *Sociology of Education* 66 (1): 41–62.
- Rawls, J. 2001. *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press.
- Ringen, S. 2000. „Inequality and Its Measurement.“ *Acta Sociologica* 43 (1): 1–14.
- Ringen, S. 2006. „The Truth about Class Inequality.“ *Czech Sociological Review* 42 (3): 475–491.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser. 1972. „Causes and Consequences of Higher Education: Models of the Status Attainment Process.“ *American Journal of Agricultural Economics* 54: 851–861.
- Sewell, W. H., A. O. Haller, A. Portes. 1969. „The Educational and Early Occupational Attainment Process.“ *American Sociological Review* 34 (1): 82–92.
- Sewell, W. H., A. O. Haller, G. W. Ohlendorf. 1970. „The Educational and Early Occupational Status Attainment Process: Replication and Revision.“ *American Sociological Review* 35 (6): 1014–1027.
- Sewell, W. H., V. P. Shah. 1967. „Socioeconomic Status, Intelligence, and the Attainment of Higher Education.“ *Sociology of Education* 40 (1): 1–23.
- Shavit, Y., H. P. Blossfeld. 1993. *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Shavit, Y., A. Gamoran, R. Arum. 2007. *Stratification in Higher Education. A Comparative Study*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Shwed, U., Y. Shavit. 2006. „Occupational and Economic Attainments of College and University Graduates in Israel.“ *European Sociological Review* 22: 431–42.
- Simonová, N. 2002. „Vliv nerovnoměrného vývoje vzdělanostního systému na vzdělanostní nerovnosti po r. 1989 v ČR.“ Pp. 196–215 in Z. Mansfeldová, M. Tuček (eds.). *Současná česká společnost. Sociologické studie*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Simonová, N. 2003. „The Evolution of Educational Inequalities in the Czech Republic after 1989.“ *British Journal of Sociology of Education* 24 (4): 469–483.

- Simonová, N. 2006. „Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní mobilita v období socialismu.“ Pp. 62–91 in P. Matějů, J. Straková (eds.). *Nerovně šance na vzdělání: Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Simonová, N. 2008. „Educational Inequalities and Educational Mobility under Socialism in the Czech Republic.“ *The Sociological Review* 56 (3): 429–453.
- Simonová, N., D. Antonowicz. 2006. „Czech and Polish Higher Education – from Bureaucracy towards Market Competition.“ *Czech Sociological Review* 3: 517–536.
- Simonová, N., P. Soukup. 2009a. „Reproduction of Educational Inequality in the Czech Republic after the Velvet Revolution in the European Context.“ Pp. 133–151 in R. Becker, A. Hadjar (eds.). *Expected and Unexpected Consequences of the Educational Expansion in Europe and USA*. Stuttgart, Wien, Bern: Haupt.
- Simonová, N., P. Soukup. 2009b. „Reprodukce vzdělanostních nerovností v České republice po sametové revoluci v evropském kontextu.“ *Sociologický časopis* 5: 935–965.
- Simonová, N., P. Soukup. 2010. „Působení primárních a sekundárních faktorů sociálního původu při přechodu na vysokou školu v ČR: výsledky výzkumu PISA-L.“ Pp. 313–339 in *Nerovnosti ve vzdělávání. Od měření k řešení*, ed. by J. Straková, P. Matějů, A. Veselý. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Sobel, M. E. 1983. „Structural Mobility, Circulation Mobility and the Analysis of Occupational Mobility: a Conceptual Mismatch.“ *American Sociological Review* 48: 721–727.
- Sobel, M. E., M. Hout, O. D. Duncan. 1985. „Exchange, Structure, and Symmetry in Occupational Mobility.“ *American Journal of Sociology* 91 (2): 359–372.
- Sorokin, P. A. 1959. „Mechanisms of Social Testing, Selection, and Distribution of Individuals within Different Social Strata.“ Pp. 182–211 in P. A. Sorokin. *Social and Cultural Mobility*. Glencoe: Free Press.
- Statistiky školství z let 1962 až 1989*. Praha: Ústav školských informací.
- Svatoš, M. 1999. „Studentokracie – mýtus nebo realita?“ Pp. 287–296 in *Věda v Československu v letech 1945–1953. Sborník z konference* (Praha, 18–19. listopadu 1998). Praha: Karolinum.
- Swift, A. 2003. *How Not to Be a Hypocrite: School Choice for the Morally Perplexed Parent*. London: Routledge.
- Štrbáňová, S. 2004. „The Institutional Position of Czech Women in Bohemia 1860–1938.“ Pp. 69–97 in S. Štrbáňová, I. H. Stamhuis, K. Mojsejová (eds.). *Women Scholars and Institutions, Proceedings of the International Conference (Prague, June 8–11, 2003)*. Studies in the history of sciences and humanities, 13 A, 13 B. Prague: Research Centre for the History of Sciences and Humanities.
- Tomusk, V. 2000. „Reproduction of the State Nobility in Eastern Europe: Past Patterns and New Practices.“ *British Journal of Sociology of Education* 2: 269–282.
- Treiman, D. J. 1970. „Industrialization and Social Stratification.“ Pp. 207–234 in E. O. Laumann (ed.). *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis, New York: The Bobbs-Merrill Company.
- Treiman, D. J., H. B. G. Ganzeboom. 2000. „The Fourth Generation of Comparative Stratification Research.“ Pp. 123–150 in M. S. R. Quah, A. Sales (eds.). *The International Handbook of Sociology*. London: Sage.
- Treiman D. J., I. Szélényi. 1993. „Social Stratification in Eastern Europe after 1989.“ Pp. 163–178 in *Transformation Processes in Eastern Europe*. Workshop Proceedings, NWO-SSCW, The Hague.
- Tuček, M. 1996. „Vzdělání a kvalifikace.“ Pp. 39–54 in P. Machonin, M. Tuček (eds.). *Česká společnost v transformaci*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Tuček, M. 2003. „Mezigenerační vzdělanostní mobilita.“ Pp. 350–370 in M. Tuček (ed.). *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Turner, R. H. 1960. „Sponsored and Contest Mobility and the School System.“ *American Sociological Review* 25 (6): 855–867.
- Urban, O. 1991. *České a slovenské dějiny do roku 1918*. Praha: Svoboda.
- Večerník, J., P. Matějů. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1999*. Praha: Academia.
- Večerník, J. 2001. „Earnings Disparities in the Czech Republic: Evidence of the Past Decade and Cross-national Comparison.“ *Prague Economic Papers* 10: 201–222.
- Večerník, J. 2011. „Earnings Disparities and Income Inequality in CEE Countries: an Analysis of Development and Relationships.“ *Eastern European Economics*. (přijato k publikaci)
- Vermunt, J. 1997. *LEM: A General Program for the Analysis of Categorical Data*. Tilburg: Tilburg University. Freeware dostupný na: <<http://www.uvt.nl/faculteiten/fsw/organisatie/departementen/mto/software2.html>>.
- Vodochodský, I. 2011. „Utváření obrazu sociální struktury současné české společnosti ve skupinových rozhovorech s ‚dělníky‘ a ‚profesionály‘.“ *Naše společnost* 9 (1): 13–18.

- Vývojová ročenka školství v České republice 1989/90–2002/03. 2003. Praha: ÚIV.
- Vývojová ročenka školství v České republice 2003/04–2010/11. 2011. Praha: ÚIV.
- Willis, P. 1977. *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. Farnborough: Saxon House.
- Werfhorst, H. G., Nan Dirk de Graaf, G. Kraaykamp. 2001. „Intergenerational Resemblance in Field of Study in the Netherlands.“ *European Sociological Review* 17 (3): 275–93.
- Werfhorst, H. G., A. Sullivan, Sin Yi Cheung. 2003. „Social Class, Ability, and Choice of Subject in Secondary and Tertiary Education in Britain.“ *British Educational Research Journal* 29 (1): 41–62.
- Wong, Raymond Sin-Kwok. 1998. „Multidimensional Influences of Family Environment in Education. The Case of Socialist Czechoslovakia.“ *Sociology of Education* 71: 1–22.
- Xie, Yu. 1992. „The Log-Multiplicative Layer Effect Model for Comparing Mobility Tables.“ *American Sociological Review* 3: 380–395.
- Zhou, X., P. Moen, N. B. Tuma. 1998. „Educational Stratification in Urban China: 1949–94.“ *Sociology of Education* 71 (3): 199–222.

Přílohy

1. Příspěvek k diskusi nad konceptem strukturální a čisté mobility⁶²

Jak bylo blíže popsáno v části 8.1. Výzkumné otázky, data a metodologie, v úvahách o vzdělanostní, ale i sociální či zaměstnanecké mobilitě se užívá několika konceptů mobilitních pohybů. Zatímco však koncept celkové mobility (a jejích typů vzestupné a sestupné mobility) nevyvolává metodologické diskuse, poněkud jiná situace panuje v případě mobility čisté a strukturální. Základní pochybnosti jsou vedeny úvahami nad tím, zda je skutečně spolehlivě statisticky prokázáno, že strukturální mobilita odráží nárůst nových vzdělávacích (či třídních nebo zaměstnaneckých) pozic v analyzované struktuře, a dále zda je stejně tak nesporné, že čistá (cirkulační, výměnná) mobilita je nezávislá na strukturálních změnách a indikuje skutečné otevírání či uzavírání příslušné vzdělanostní (sociální, zaměstnanecké) struktury.

Debaty na toto téma se odvíjejí již od šedesátých let 20. století. Duncan [1966] v textu věnovaném metodologickým otázkám sociální mobility, zejména tomu, jaký vztah může mít zaměstnanecká mobilita ke změnám v zaměstnanecké struktuře, upozornil nejprve na to, co je třeba mít při zkoumání mobility na zřeteli, a sice že „distribuce otců v populaci pracovních sil v daném časovém okamžiku není, a z povahy věci ani nemůže být, distribucí pracovní síly v určitém předcházejícím časovém okamžiku“ [Duncan 1966: 52]. To vyplývá jednak z toho, že otcové se navzájem liší počtem svých synů (od nuly do blíže neurčené horní hranice) a jednak z toho, že se liší věkem, kdy se stali otci, tj. otec může být o 20 (či dokonce méně) let starší než jeho syn, ale stejně tak starší o 50 i více let. Nelze zároveň předpoklá-

⁶² Na mysli nemám počáteční metodologické debaty o tom, jak nejlépe početně vyjádřit strukturální a čistou mobilitu, tj. jak je kvantitativně oddělit. Tyto diskuse shrnuje v českém prostředí Tomáš Katrňák v knize *Třídní analýza a sociální mobilita*, na str. 148–152 (CDK 2005), proto by bylo duplicitní je zde popisovat znovu. Na tomto místě se jedná o následné debaty týkající se konceptuální problematičnosti obou typů mobility – zda je vůbec možné mobilitu na tyto dvě složky dělit, a to jak z důvodů metodologických, tak obsahových.